THE WORKS OF
SRI SANKARACHARYA

VOLUME
14

SRI VANI VILAS PRESS
SRIRANGAM

नानाजन्मसु सचितेन तपसा पूतेन चित्तात्मना
  ।मन्नण प्रतिबाधितेन कुतुकात्सर्वा कृती शाकरी ।
समुद्य प्रथम जगद्गुरुपदे भक्त्या मयाद्यार्पिता
  स्वाकृत्योपहृति करोतु गुरुरा्ड् धन्य तथेम जनम् ॥

श्रीमच्छकरदेशिकेन्द्ररचितान्सर्वान्प्रबन्धान्मुदा
  तत्प्रीत्य परिशोध्य पुस्तकचयै समुद्य साक बुधै ।
तच्छाम्नप्रवरालिमध्यविलसच्छ्रीदेशिकेन्द्रेषु ता
  न्कृत्वाद्योपहृति सभक्तिविनय नून कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥

सोम्याब्दमाघार्जुनपक्षराजत्सूर्याङ्कतिथ्याश्रितसोमवारे ।
श्रीशकरायप्रतिमाप्रतिष्ठाकाल अयैषोपहृतिर्व्यधायि ॥

श्रीशकरकृतिमाला गुरुवरतुष्ट्यै समर्पिता मादात् ।
बालादिमपदभाजा सुब्रह्मण्येन अकिनक्षेण ॥ ४ ॥

CONTENTS

॥ विषयाः ॥

VIVEKACHUDAMANI

and

UPADESASAHASRI

॥ श्रीः ॥

विवेकचूडामणिः उपदेशसहस्री च

॥ श्री ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

पृष्ठम

उपदेशसहस्री (गद्यप्रबन्धः) ११३–१५०

१ शिष्यानुशासनप्रकरणम् ११५—१२९

२ कूटस्थाद्वयात्मबोधप्रकरणम् १३०—१४७

३. परिसंख्यानप्रकरणम् । १४७—१५०

१७. सम्यङ्मतिप्रकरणम् २००—२११

१९ भैषजप्रयोगप्रकरणम् २४०—२४६

॥ श्री ॥

॥ विवेकचूडामणिः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ विवेकचूडामणिः ॥

सर्ववेदान्तसिद्धान्तगोचर तमगोचरम् ।
गोविन्द परमानन्द सद्गुरु प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

जन्तूना नरजन्म दुर्लभमत पुस्त्व ततो विप्रता
तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम् ।
आत्मानात्मविवेचन स्वनुभवो ब्रह्मात्मना सस्थिति
र्मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतै पुण्यैर्विना लभ्यते ॥

दुर्लभ त्रयमेवैतद्देवानुग्रहहेतुकम् ।
मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व महापुरुषसश्रय ॥ ३ ॥

लब्ध्वा कथचिन्नरजन्म दुर्लभ
तत्रापि पुस्त्व श्रुतिपारदर्शनम् ।
य स्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधी
स आत्महा स्व विनिहन्त्यसद्ग्रहात् ॥ ४ ॥

इत को न्वस्ति मूढात्मा यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।
दुर्लभ मानुष देह प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ॥ ५ ॥

पठन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवा
न्कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवता ।
आत्मैक्यबोधेन विना विमुक्ति
र्न सिध्यति ब्रह्मशतान्तरेऽपि ॥ ६ ॥

अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेनेत्येव हि श्रुति ।
ब्रवीति कर्मणो मुक्तेरहेतुत्व स्फुट यत ॥ ७ ॥

अतो विमुक्त्यै प्रयतेत विद्वा-
न्सन्यस्तबाह्यार्थसुखस्पृह सन् ।
सन्त महान्त समुपेत्य देशिक
तेनोपदिष्टार्थसमाहितात्मा ॥ ८ ॥

उद्धरेदात्मनात्मान मग्न ससारवारिधौ ।
योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया ॥ ९ ॥

सन्यस्य सर्वकर्माणि भवबन्धविमुक्तये ।
यत्यता पण्डितैर्धीरैरात्माभ्यास उपस्थितै ॥ १० ॥

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किंचित्कर्मकोटिभि ॥ ११ ॥

सम्यग्विचारत सिद्धा रज्जुतत्त्वावधारणा ।
भ्रान्त्योदितमहासर्पभवदु खविनाशनी ॥ १२ ॥

अर्थस्य निश्चयो दृष्टो विचारेण हितोक्तित ।
न स्नानेन न दानेन प्राणायामशतेन वा ॥ १३ ॥

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषत ।
उपाया देशकालाद्या सन्त्यस्मिन्सहकारिण ॥ १४ ॥

अतो विचार कर्तव्यो जिज्ञासोरात्मवस्तुन ।
समासाद्य दयासिन्धु गुरु ब्रह्मविदुत्तमम् ॥ १५ ॥

मेधावी पुरुषो विद्वानूहापोहविचक्षण ।
अधिकार्यात्मविद्यायामुक्तलक्षणलक्षित ॥ १६ ॥

विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिन ।
मुमुक्षोरेव हि ब्रह्मजिज्ञासायोग्यता मता ॥ १७ ॥

साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभि ।
येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिध्यति ॥ १८ ॥

आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेक परिगण्यते ।
इहामुत्रफलभोगविरागस्तदनन्तरम् ॥ १९ ॥

शमादिषट्कसपत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् ।
ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्येत्येवरूपो विनिश्चय ॥ २० ॥

सोऽय नित्यानित्यवस्तुविवेक समुदाहृतः ।
तद्वैराग्य जुगुप्सा या दर्शनश्रवणादिभि ॥ २१ ॥

देहादिब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि ।
विरज्य विषयव्राताद्दोषदृष्ट्या मुहुर्मुहु ॥ २२ ॥

स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनस शम उच्यते ।
विषयेभ्य परावर्त्य स्थापन स्वस्वगोलके ॥ २३ ॥

उभयेषामिन्द्रियाणा स दम परिकीर्तित ।
बाह्यानालम्बन वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा ॥ २४ ॥

सहन सर्वदु खानामप्रतीकारपूर्वकम् ।
चिन्ताविलापरहित सा तितिक्षा निगद्यते ॥ २५ ॥

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यावधारणा ।
सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते ॥ २६ ॥

सम्यगास्थापन बुद्धे शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्समाधानमित्युक्त न तु चित्तस्य लालनम् ॥ २७ ॥

अहङ्कारादिदेहान्तान्बन्धानज्ञानकल्पितान् ।
स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता ॥ २८ ॥

मन्दमध्यमरूपापि वैराग्येण शमादिना ।
प्रसादेन गुरो सेय प्रवृद्धा सूयते फलम् ॥ २९ ॥

वैराग्य च मुमुक्षुत्व तीव्र यस्य तु विद्यते ।
तस्मिन्नेवार्थवन्त स्यु फलवन्त शमादय ॥ ३० ॥

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयो ।
मरौ सलिलवत्तत्र शमादेर्भानमात्रता ॥ ३१ ॥

मोक्षकारणसामग्र्या भक्तिरेव गरीयसी ।
स्वस्वरूपानुसधान भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३२ ॥

स्वात्मतत्त्वानुसधान भक्तिरित्यपरे जगु ।
उक्तसाधनसंपन्नस्तत्त्वजिज्ञासुरात्मन ॥ ३३ ॥

उपसीदेद्गुरु प्राज्ञ यस्माद्बन्धविमोक्षणम् ।
श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो यो ब्रह्मवित्तम ॥ ३४ ॥

ब्रह्मण्युपरत शान्तो निरिन्धन इवानल ।
अहेतुकदयासिन्धुर्बन्धुरानमता सताम् ॥ ३५ ॥

तमाराध्य गुरु भक्त्या प्रह्व प्रश्रयसेवनै ।
प्रसन्न तमनुप्राप्य पृच्छेज्ज्ञातव्यमात्मन ॥ ३६ ॥

स्वामिन्नमस्ते नतलोकबन्धो
कारुण्यसिन्धो पतित भवाब्धौ ।
मामुद्धरात्मीयकटाक्षदृष्ट्या
ऋज्वातिकारुण्यसुधाभिवृष्ट्या ॥ ३७ ॥

दुर्वारससारदवाग्नितप्त
दोधूयमान दुरदृष्टवातै ।
भीत प्रपन्न परिपाहि मृत्यो
शरण्यमन्य यदह न जाने ॥ ३८ ॥

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो
वसन्तवल्लोकहित चरन्त ।
तीर्णा स्वय भीमभवार्णव जना
नहेतुनान्यानपि तारयन्त ॥ ३९ ॥

अय स्वभाव स्वत एव यत्पर-
श्रमापनोदप्रवण महात्मनाम् ।
सुधाशुरेष स्वयमर्ककर्कश
प्रभाभितप्तामवति क्षिति किल ॥ ४० ॥

ब्रह्मानन्दरसानुभूतिकलितै पूतै सुशीतै सितै-
र्युष्मद्वाक्कलशोज्झितै श्रुतिसुखैर्वाक्यामृतै सेचय ।
सतप्त भवतापदावदहनज्वालाभिरेन प्रभो
धन्यास्ते भवदीक्षणक्षणगते पात्रीकृता स्वीकृता ॥

कथ तरेय भवसिन्धुमेत
का वा गतिर्मे कतमोऽस्त्युपाय ।
जाने न किंचित्कृपयाव मा प्रभो
ससारदु खक्षतिमातनुष्व ॥ ४२ ॥

तथा वदन्त शरणागत स्व
ससारदावानलतापतप्तम् ।
निरीक्ष्य कारुण्यरसार्द्रदृष्ट्या
दद्यादभीतिं सहसा महात्मा ॥ ४३ ॥

विद्वान्स तस्मा उपसत्तिमीयुषे
मुमुक्षवे साधु यथोक्तकारिणे ।

प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय
तत्त्वोपदेश कृपयैव कुर्यात् ॥ ४४ ॥

मा भैष्ट विद्वस्तव नास्त्यपाय
ससारसिन्धोस्तरणेऽस्त्युपाय ।
येनैव याता यतयोऽस्य पार
तमेव मार्ग तव निर्दिशामि ॥ ४५ ॥

अस्त्युपायो महान्कश्चित्ससारभयनाशन ।
तेन तीर्त्वा भवाम्भोधि परमानन्दमाप्स्यसि ॥ ४६ ॥

वेदान्तार्थविचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम् ।
तेनात्यन्तिकससारदु खनाशो भवत्यलम् ॥ ४७ ॥

श्रद्धाभक्तिध्यानयोगान्मुमुक्षो
मुक्तेर्हेतून्वक्ति साक्षाच्छ्रुतेर्गी ।
यो वा एतेष्वेव तिष्ठत्यमुष्य
मोक्षोऽविद्याकल्पिताद्देहबन्धात् ॥ ४८ ॥

अज्ञानयोगात्परमात्मनस्तव
ह्यनात्मबन्धस्तत एव ससृति ।

तयोर्विवेकोदितबोधवह्नि
रज्ञानकार्यं प्रदहेत्समूलम् ॥ ४९ ॥

शिष्य उवाच—

कृपया श्रूयतां स्वामिन् प्रश्नोऽय क्रियते मया ।
यदुत्तरमह श्रुत्वा कृतार्थ स्या भवन्मुखात् ॥ ५० ॥

को नाम बन्ध कथमेष आगत
कथ प्रतिष्ठास्य कथ विमोक्ष ।
कोऽसावनात्मा परम क आत्मा
तयोर्विवेक कथमेतदुच्यताम् ॥ ५१ ॥

श्रीगुरुरुवाच—

धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि पावित ते कुल त्वया ।
यदविद्याबन्धमुक्त्या ब्रह्मीभवितुमिच्छसि ॥ ५२ ॥

ऋणमोचनकर्तार पितु सन्ति सुतादय ।
बन्धमोचनकर्ता तु स्वस्मादन्यो न कश्चन ॥ ५३ ॥

मस्तकन्यस्तभारादेर्दु खमन्यैर्निवार्यते ।
क्षुधादिकृतदु ख तु विना स्वेन न केनचित् ॥ ५४ ॥

पथ्यमौषधसेवा च क्रियते येन रोगिणा ।
आरोग्यसिद्धिर्दृष्टास्य नान्यानुष्ठितकर्मणा ॥ ५५ ॥

वस्तुस्वरूप स्फुटबोधचक्षुषा
स्वेनैव वेद्य न तु पण्डितेन ।
चन्द्रस्वरूप निजचक्षुषैव
ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम् ॥ ५६ ॥

अविद्याकामकर्मादिपाशबन्ध विमोचितुम् ।
क शक्नुयाद्विनात्मान कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५७ ॥

न योगेन न साख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्ष सिध्यति नान्यथा ॥ ५८ ॥

वीणाया रूपसौन्दर्य तन्त्रीवादनसौष्ठवम् ।
प्रजारञ्जनमात्र तन्न साम्राज्याय कल्पते ॥ ५९ ॥

वाग्वैखरी शब्दझरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।
वैदुष्य विदुषा तद्वद्भुक्तये न तु मुक्तये ॥ ६० ॥

अविज्ञाते परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ।
विज्ञातेऽपि परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ॥ ६१ ॥

शब्दजाल महारण्य चित्तभ्रमणकारणम् ।
अत प्रयत्नाज्ज्ञातव्य तत्त्वज्ञात्तत्त्वमात्मन ॥ ६२ ॥

अज्ञानसर्पदष्टस्य ब्रह्मज्ञानौषध विना ।
किमु वेदैश्च शास्त्रैश्च किमु मन्त्रै किमौषधै ॥ ६३ ॥

न गच्छति विना पान व्याधिरौषधशब्दत ।
विनापरोक्षानुभव ब्रह्मशब्दैर्न मुच्यते ॥ ६४ ॥

अकृत्वा दृश्यविलयमज्ञात्वा तत्त्वमात्मन ।
बाह्यशब्दै कुतो मुक्तिरुक्तिमात्रफलैर्नृणाम् ॥ ६५ ॥

अकृत्वा शत्रुसहारमगत्वाखिलभूश्रियम् ।
राजाहमिति शब्दान्नो राजा भवितुमर्हति ॥ ६६ ॥

आप्तोक्तिं खनन तथोपरिशिलाद्युत्कर्षण स्वीकृतिं
निक्षेप समपेक्षते न हि बहि शब्दैस्तु निर्गच्छति ।
तद्वद्ब्रह्मविदोपदेशमननध्यानादिभिर्लभ्यते
मायाकार्यतिरोहित स्वममल तत्त्व न दुर्युक्तिभि ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भवबन्धविमुक्तये ।
स्वैरेव यत्न कर्तव्यो रोगादेरिव पण्डितै ॥ ६८ ॥

यस्त्वयाद्य कृत प्रश्नो वरीयाञ्छास्त्रविन्मत ।
सूत्रप्रायो निगूढार्थो ज्ञातव्यश्च मुमुक्षुभि ॥ ६९ ॥

शृणुष्वावहितो विद्वन् यन्मया समुदीर्यते ।
तदेतच्छ्रवणात्सद्यो भवबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥ ७० ॥

मोक्षस्य हेतु प्रथमो निगद्यते
वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तुषु ।
तत शमश्चापि दमस्तितिक्षा
न्यास प्रसक्ताखिलकर्मणा भृशम् ॥ ७१ ॥

तत श्रुतिस्तन्मनन सतत्त्व-
ध्यान चिर नित्यनिरन्तर मुने ।
ततोऽविकल्प परमेत्य विद्वा-
निहैव निर्वाणसुख समृच्छति ॥ ७२ ॥

यद्बोद्धव्य तवेदानीमात्मानात्मविवेचनम् ।
तदुच्यते मया सम्यक्छ्रुत्वात्मन्यवधारय ॥ ७३ ॥

मज्जास्थिमेद·पलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् ।
पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत् ॥ ७४ ॥

अह ममेति प्रथित शरीर
मोहास्पद स्थूलमितीर्यते बुधै ।
नभोनभस्वद्दहनाम्बुभूमय
सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि ॥ ७५ ॥

परस्पराशैर्मिलितानि भूत्वा
स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतव ।
मात्रास्तदीया विषया भवन्ति
शब्दादय पञ्च सुखाय भोक्तु ॥ ७६ ॥

य एषु मूढा विषयेषु बद्धा
रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन ।
आयान्ति निर्यान्त्यध ऊर्ध्वमुच्चै
स्वकर्मदूतेन जवेन नीता ॥ ७७ ॥

शब्दादिभिः पञ्चभिरेव पञ्च
पञ्चत्वमापु स्वगुणेन बद्धा ।
कुरङ्गमातङ्गपतङ्गमीन-
भृङ्गा नर पञ्चभिरञ्चित किम् ॥ ७८ ॥

दोषेण तीव्रो विषय कृष्णसर्पविषादपि ।
विष निहन्ति भोक्तार द्रष्टार चक्षुषाप्ययम् ॥ ७९ ॥

विषयाशामहापाशाद्यो विमुक्त सुदुस्त्यजात् ।
स एव कल्पते मुक्त्यै नान्य षट्शास्त्रवेद्यपि ॥ ८० ॥

आपातवैराग्यवतो मुमुक्षू
न्भवाब्धिपार प्रतियातुमुद्यतान् ।
आशाग्रहो मज्जयतेऽन्तराले
निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात् ॥ ८१ ॥

विषयाख्यग्रहो येन सुविरक्त्यासिना हत ।
स गच्छति भवाम्बोधे पार प्रत्यूहवर्जित ॥ ८२ ॥

विषमविषयमार्गे गच्छतोऽनच्छबुद्धे
प्रतिपदमभिघातो मृत्युरप्येष सिद्ध ।
हितसुजनगुरूक्त्या गच्छत स्वस्य युक्त्या
प्रभवति फलसिद्धि सत्यमित्येव विद्धि ॥ ८३ ॥

मोक्षस्य काङ्क्षा यदि वै तवास्ति
त्यजातिदूराद्विषयान्विष यथा ।
पीयूषवत्तोषदयाक्षमार्जव-
प्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात् ॥ ८४ ॥

अनुक्षण यत्परिहृत्य कृत्य-
मनाद्यविद्याकृतबन्धमोक्षणम् ।

देह परार्थोऽयममुष्य पोषणे
य सज्जते स स्वमनेन हन्ति ॥ ८५ ॥

शरीरपोषणार्थी सन्य आत्मान दिदृक्षते ।
ग्राह दारुधिया धृत्वा नदीं तर्तु स इच्छति ॥ ८६ ॥

मोह एव महामृत्युर्मुमुक्षोर्वपुरादिषु ।
मोहो विनिर्जितो येन स मुक्तिपदमर्हति ॥ ८७ ॥

मोह जहि महामृत्यु देहदारसुतादिषु ।
य जित्वा मुनयो यान्ति तद्विष्णो परम पदम् ॥ ८८ ॥

त्वङ्मासरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसकुलम् ।
पूर्ण मूत्रपुरीषाभ्या स्थूल निन्द्यमिद वपु ॥ ८९ ॥

पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्य स्थूलेभ्य पूर्वकर्मणा ।
समुत्पन्नमिद स्थूल भोगायतनमात्मन ।
अवस्था जागरस्तस्य स्थूलार्थानुभवो यत ॥ ९० ॥

बाह्येन्द्रियै स्थूलपदार्थसेवा
स्रक्चन्दनस्त्र्यादिविचित्ररूपाम् ।
करोति जीव स्वयमेतदात्मना
तस्मात्प्रशस्तिर्वपुषोऽस्य जागरे ॥ ९१ ॥

सर्वोऽपि बाह्य ससार पुरुषस्य यदाश्रय ।
विद्धि देहमिद स्थूल गृहवद्गृहमेधिन ॥ ९२ ॥

स्थूलस्य सभवजरामरणानि धर्मा
स्थौल्यादयो बहुविधा शिशुताद्यवस्था ।
वर्णाश्रमादिनियमा बहुधामया स्यु
पूजावमानबहुमानमुखा विशेषा ॥ ९३ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि श्रवण त्वगक्षि
घ्राण च जिह्वा विषयावबोधनात् ।
वाक्पाणिपादा गुदमप्युपस्थ
कर्मेन्द्रियाणि प्रवणानि कर्मसु ॥ ९४ ॥

निगद्यतेऽन्त करण मनो धी
रहकृतिश्चित्तमिति स्ववृत्तिभि ।
मनस्तु सकल्पविकल्पनादिभि
र्बुद्धि पदार्थाध्यवसायधर्मत ॥ ९५ ॥

अत्राभिमानादहमित्यहकृति
स्वार्थानुसधानगुणेन चित्तम् ॥ ९६ ॥

प्राणापानव्यानोदानसमाना भवत्यसौ प्राण ।
स्वयमेव वृत्तिभेदाद्विकृतेर्भेदात्सुवर्णसलिलमिव ॥

वागादिपञ्च श्रवणादिपञ्च
प्राणादिपञ्चाभ्रमुखाणि पञ्च ।
बुद्ध्याद्यविद्यापि च कामकर्मणी
पुर्यष्टक सूक्ष्मशरीरमाहु ॥ ९८ ॥

इद शरीर शृणु सूक्ष्मसञ्ज्ञित
लिङ्ग त्वपञ्चीकृतभूतसभवम् ।
सवासन कर्मफलानुभावक
स्वाज्ञानतोऽनादिरुपाधिरात्मन ॥ ९९ ॥

स्वप्नो भवत्यस्य विभक्त्यवस्था
स्वमात्रशेषेण विभाति यत्र ।
स्वप्ने तु बुद्धि स्वयमेव जाग्र
त्कालीननानाविधवासनाभि ।
कर्त्रादिभाव प्रतिपद्य राजते
यत्र स्वयज्योतिरय परात्मा ॥ १०० ॥

धीमात्रकोपाधिरशेषसाक्षी
　न लिप्यते तत्कृतकर्मलेपै ।
यस्मादसङ्गस्तत एव कर्मभि
　र्न लिप्यते किंचिदुपाधिना कृतै ॥ १०१ ॥

सर्वव्यापृतिकरण लिङ्गमिद स्याच्चिदात्मन पुस ।
वास्यादिकमिव तक्षणस्तेनैवात्मा भवत्यसङ्गोऽयम् ॥

अन्धत्वमन्दत्वपटुत्वधर्मा
　सौगुण्यवैगुण्यवशाद्धि चक्षुष ।
बाधिर्यमूकत्वमुखास्तथैव
　श्रोत्रादिधर्मा न तु वेत्तुरात्मन ॥ १०३ ॥

उच्छ्वासनि श्वासविजृम्भणक्षुत
　प्रस्पन्दनाद्युत्क्रमणादिका क्रिया ।
प्राणादिकर्माणि वदन्ति तज्ज्ञा
　प्राणस्य धर्मावशनापिपासे ॥ १०४ ॥

अन्त करणमेतेषु चक्षुरादिषु वर्ष्मणि ।
अहमित्यभिमानेन तिष्ठत्याभासतेजसा ॥ १०५ ॥

अहकार स विज्ञेय कर्ता भोक्ताभिमान्ययम् ।
सत्त्वादिगुणयोगेनावस्थात्रितयमश्नुते ॥ १०६ ॥

विषयाणामानुकूल्ये सुखी दु खी विपर्यये ।
सुख दु ख च तद्धर्म सदानन्दस्य नात्मन ॥ १०७ ॥

आत्मार्थत्वेन हि प्रेयान्विषयो न स्वत प्रिय ।
स्वत एव हि सर्वेषामात्मा प्रियतमो यत ॥ १०८ ॥

तत आत्मा सदानन्दो नास्य दु ख कदाचन ।
यत्सुषुप्तौ निर्विषय आत्मानन्दोऽनुभूयते ।
श्रुति प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमान च जाग्रति ॥ १०९ ॥

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्ति
रनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा ।
कार्यानुमेया सुधियैव माया
यया जगत्सर्वमिद प्रसूयते ॥ ११० ॥

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो
भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।

साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो
महाद्भुतानिर्वचनीयरूपा ॥ १११ ॥

शुद्धाद्वयब्रह्मविबोधनाश्या
सर्पभ्रमो रज्जुविवेकतो यथा ।
रजस्तम सत्त्वमिति प्रसिद्धा
गुणास्तदीया प्रथितै स्वकार्यै ॥ ११२ ॥

विक्षेपशक्ती रजस क्रियात्मिका
यत प्रवृत्ति प्रसृता पुराणी ।
रागादयोऽस्या प्रभवन्ति नित्य
दु खादयो ये मनसो विकारा ॥ ११३ ॥

काम क्रोधो लोभदम्भाभ्यसूया
हकारेर्ष्यामत्सराद्यास्तु घोरा ।
धर्मा एते राजसा पुप्रवृत्ति-
र्यस्मादेतत्तद्रजो बन्धहेतु ॥ ११४ ॥

एषावृतिर्नाम तमोगुणस्य
शक्तिर्यया वस्त्ववभासतेऽन्यथा ।

सैषा निदान पुरुषस्य ससृते
विक्षेपशक्ते प्रसरस्य हेतु ॥ ११५ ॥

प्रज्ञावानपि पण्डितोऽपि चतुरोऽप्यत्यन्तसूक्ष्मार्थदृ-
ग्व्यालीढस्तमसा न वेत्ति बहुधा सबोधितोऽपि स्फुटम्।
भ्रान्त्यारोपितमेव साधु कलयत्यालम्बते तद्गुणान्
हन्तासौ प्रबला दुरन्ततमस शक्तिर्महत्यावृति ॥

अभावना वा विपरीतभावना
सभावना विप्रतिपत्तिरस्या ।
ससर्गयुक्त न विमुञ्चति ध्रुव
विक्षेपशक्ति क्षपयत्यजस्रम् ॥ ११७ ॥

अज्ञानमालस्यजडत्वनिद्रा-
प्रमादमूढत्वमुखास्तमोगुणा ।
एतै प्रयुक्तो न हि वेत्ति किंचि
न्निद्रालुवत्स्तम्भवदेव तिष्ठति ॥ ११८ ॥

सत्त्व विशुद्ध जलवत्तथापि
ताभ्या मिलित्वा सरणाय कल्पते ।

यत्रात्मबिम्ब प्रतिबिम्बित स
न्प्रकाशयत्यर्क इवाखिल जडम् ॥ ११९ ॥

मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्मा
स्त्वमानिताद्या नियमा यमाद्या ।
श्रद्धा च भक्तिश्च मुमुक्षुता च
दैवी च सपत्तिरसन्निवृत्ति ॥ १२० ॥

विशुद्धसत्त्वस्य गुणा प्रसाद
स्वात्मानुभूति परमा प्रशान्ति ।
तृप्ति प्रहर्ष परमात्मनिष्ठा
यया सदानन्दरस समृच्छति ॥ १२१ ॥

अव्यक्तमेतत्त्रिगुणैर्निरुक्त
तत्कारण नाम शरीरमात्मन ।
सुषुप्तिरेतस्य विभक्त्यवस्था
प्रलीनसर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्ति ॥ १२२ ॥

सर्वप्रकारप्रमितिप्रशान्ति-
र्बीजात्मनावस्थितिरेव बुद्धे ।

सुषुप्तिरत्रास्य किल प्रतीतिः
किंचिन्न वेद्मीति जगत्प्रसिद्धेः ॥ १२३ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोऽहमादयः
सर्वे विकारा विषयाः सुखादयः ।
व्योमादिभूतान्यखिलं च विश्व-
मव्यक्तपर्यन्तमिदं ह्यनात्मा ॥ १२४ ॥

माया मायाकार्यं सर्वं महदादि देहपर्यन्तम् ।
असदिदमनात्मतत्त्वं विद्धि त्वं मरुमरीचिकाकल्पम् ॥

अथ ते संप्रवक्ष्यामि स्वरूपं परमात्मनः ।
यद्विज्ञाय नरो बन्धान्मुक्तः कैवल्यमश्नुते ॥ १२६ ॥

अस्ति कश्चित्स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलम्बनः ।
अवस्थात्रयसाक्षी सन्पञ्चकोशविलक्षणः ॥ १२७ ॥

यो विजानाति सकलं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
बुद्धितद्वृत्तिसद्भावमभावमहमित्ययम् ॥ १२८ ॥

यः पश्यति स्वयं सर्वं यं न व्याप्नोति किंचन ।
यश्चेतयति बुद्ध्यादि न तद्यं चेतयत्ययम् ॥ १२९ ॥

येन विश्वमिदं व्याप्तं यं न व्याप्नोति किंचन ।
अभारूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्ययम् ॥ १३० ॥

यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः ।
विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव ॥ १३१ ॥

अहंकारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादयः ।
वेद्यन्ते घटवद्येन नित्यबोधस्वरूपिणा ॥ १३२ ॥

एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो
निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः ।
सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो
येनेषिता वागसवश्चरन्ति ॥ १३३ ॥

अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहायां
मव्याकृताकाश उरुप्रकाशः ।
आकाश उच्चै रविवत्प्रकाशते
स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् ॥ १३४ ॥

ज्ञाता मनोहंकृतिविक्रियाणां
देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणाम् ।

अथोऽग्निवत्तानन्नु वर्तमानो
  न चेष्टते नो विकरोति किंचन ॥ १३५ ॥

न जायते नो म्रियते न वर्धते
  न क्षीयते नो विकरोति नित्य ।
विलीयमानेऽपि वपुष्यमुष्मि
  न्न लीयते कुम्भ इवाम्बर स्वयम् ॥ १३६ ॥

प्रकृतिविकृतिभिन्न शुद्धबोधस्वभाव
  सदसदिदमशेष भासयन्निर्विशेष ।
विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्था-
  स्वहमहमिति साक्षात्साक्षिरूपेण बुद्धे ॥ १३७ ॥

नियमितमनसामु त्व स्वमात्मानमात्म
  न्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात् ।
जनिमरणतरङ्गापारससारसिन्धु
  प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण सस्थ ॥ १३८ ॥

अत्रानात्मन्यहमिति मतिर्बन्ध एषोऽस्य पुस
  प्राप्तोऽज्ञानाज्जननमरणक्लेशसपातहेतु ।

येनैवाय वपुरिदमसत्सत्यमित्यात्मबुद्ध्या
पुष्यत्युक्षत्यवति विषयैस्तन्तुभि कोशकृद्वत् ॥१३०॥

अनात्मिस्तद्बुद्धि प्रभवति विमूढस्य तमसा
विवेकाभावाद्वै स्फुरति भुजगे रज्जुधिषणा ।
ततोऽनर्थव्रातो निपतति समादातुरधिक
स्ततो योऽसद्ग्राह स हि भवति बन्ध शृणु सखे ॥

अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या
स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् ।
समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा
तमोमयी राहुरिवार्कबिम्बम् ॥ १४१ ॥

तिरोभूते स्वात्मन्यमलतरतेजोवति पुमा
ननात्मान मोहादहमिति शरीर कलयति ।
तत कामक्रोधप्रभृतिभिरमु बन्धकगुणै
पर विक्षेपाख्या रजस उरुशक्तिर्व्यथयति ॥ १४२ ॥

महामोहग्राहग्रसनगलितात्मावगमनो
धियो नानावस्था स्वयमभिनयस्तद्गुणतया ।

अपारे संसारे विषयविषपूरे जलनिधौ
निमज्ज्योन्मज्ज्याय भ्रमति कुमति कुत्सितगति ॥

भानुप्रभासंजनिताभ्रपङ्क्ति
र्भानु तिरोधाय यथा विजृम्भते ।
आत्मोदिताहङ्कृतिरात्मतत्त्व
तथा तिरोधाय विजृम्भते स्वयम् ॥ १४४ ॥

कवलितदिननाथे दुर्दिने सान्द्रमेघै
र्व्यथयति हिमझञ्झावायुरुग्रो यथैतान् ।
अविरततमसात्मन्यावृते मूढबुद्धि
क्षपयति बहुदु खैस्तीव्रविक्षेपशक्ति ॥ १४५ ॥

एताभ्यामेव शक्तिभ्या बन्ध पुस समागत ।
याभ्या विमोहितो देह मत्वात्मान भ्रमत्ययम् ॥ १४६॥

बीज ससृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरङ्कुरो
राग पल्लवमम्बु कर्म तु वपु स्कन्धोऽसव शाखिका ।
अग्राणीन्द्रियसंहतिश्च विषया पुष्पाणि दु ख फल
नानाकर्मसमुद्भव बहुविध भोक्तात्र जीव खग ॥

अज्ञानमूलोऽयमनात्मबन्धो
  नैसर्गिकोऽनादिरनन्त ईरित ।
जन्माप्ययव्याधिजरादिदु ख-
  प्रवाहताप जनयत्यमुष्य ॥ १४८ ॥

नास्त्रैर्न शस्त्रैरनिलेन वह्निना
  च्छेत्तु न शक्यो न च कर्मकोटिभि ।
विवेकविज्ञानमहासिना विना
  धातु प्रसादेन शितेन मञ्जुना ॥ १४९ ॥

श्रुतिप्रमाणैकमते स्वधर्म-
  निष्ठा तयैवात्मविशुद्धिरस्य ।
विशुद्धबुद्धे परमात्मवेदन
  तेनैव ससारसमूलनाश ॥ १५० ॥

कोशैरन्नमयाद्यै पञ्चभिरात्मा न सवृतो भाति ।
निजशक्तिसमुत्पन्नै शैवलपटलैरिवाम्बु वापीस्थम् ॥

तच्छैवालापनये सम्यक्सलिल प्रतीयते शुद्धम् ।
तृष्णासतापहर सद्य सौख्यप्रद पर पुस ॥ १५२ ॥

पञ्चानामपि कोशानामपवादे विभात्यय शुद्ध ।
नित्यानन्दैकरस प्रत्यग्रूप पर स्वयज्योति ॥ १५३ ॥

आत्मानात्मविवेक कर्तव्यो बन्धमुक्तये विदुषा ।
तेनैवानन्दी भवति स्व विज्ञाय सच्चिदानन्दम् ॥ १५४ ॥

मुञ्जादिषीकामिव दृश्यवर्गा-
त्प्रत्यञ्चमात्मानमसङ्गमक्रियम् ।
विविच्य तत्र प्रविलाप्य सर्व
तदात्मना तिष्ठति य स मुक्त ॥ १५५ ॥

देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोशो
ह्यन्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीन ।
त्वक्चर्ममासरुधिरास्थिपुरीषराशि-
र्नाय स्वय भवितुमर्हति नित्यशुद्ध ॥ १५६ ॥

पूर्व जनेरपि मृतेरथ नायमस्ति
जातक्षणक्षणगुणोऽनियतस्वभाव ।
नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमान
स्वात्मा कथ भवति भावविकारवेत्ता ॥ १५७ ॥

पाणिपादादिमान्देहो नात्मा व्यङ्गेऽपि जीवनात् ।
तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामक ॥ १५८ ॥

देहतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थादिसाक्षिण ।
सत एव स्वत सिद्ध तद्वैलक्षण्यमात्मन ॥ १५९ ॥

शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मल ।
कथ भवेदय वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षण ॥ १६० ॥

त्वङ्मांसमेदोस्थिपुरीषराशा
वहमतिं मूढजन करोति ।
विलक्षण वेत्ति विचारशीलो
निजस्वरूप परमार्थभूतम् ॥ १६१ ॥

देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धि
र्देहे च जीवे विदुषस्त्वहधी ।
विवेकविज्ञानवतो महात्मनो
ब्रह्माहमित्येव मति सदात्मनि ॥ १६२ ॥

अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे
त्वङ्मांसमेदोस्थिपुरीषराशौ ।

सर्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे
कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व ॥ १६३ ॥

देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदिता
विद्वानहंता न जहाति यावत् ।
तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्ता
प्यस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शी ॥ १६४ ॥

छायाशरीरे प्रतिबिम्बगात्रे
यत्स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे ।
यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचि
ज्जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु ॥ १६५ ॥

देहात्मधीरेव नृणामसद्धिया
जन्मादिदु खप्रभवस्य बीजम् ।
यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्ना-
त्त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवाशा ॥ १६६ ॥

कर्मेन्द्रियैः पञ्चभिरञ्चितोऽयं
प्राणो भवेत्प्राणमयस्तु कोशः ।

येनात्मवानन्नमयोऽनुपूर्ण
प्रवर्ततेऽसौ सकलक्रियासु ॥ १६७ ॥

नैवात्मापि प्राणमयो वायुविकारो
गन्तागन्ता वायुवदन्तर्बहिरेष ।
यस्मात्किंचित्क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्ट
स्व वान्य वा किंचन नित्य परतन्त्र ॥ १६८ ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमय स्या
त्कोशो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतु ।
सज्ञादिभेदकलनाकलितो बलीया-
स्तत्पूर्वकोशमनुपूर्य विजृम्भते य ॥ १६९ ॥

पञ्चेन्द्रियै पञ्चभिरेव होतृभि
प्रचीयमानो विषयाज्यधारया ।
जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनै
र्मनोमयोऽग्निर्दहति प्रपञ्चम् ॥ १७० ॥

न ह्यस्त्यविद्या मनसोऽतिरिक्ता
मनो ह्यविद्या भवबन्धहेतु ।

तस्मिन्विनष्टे सकल विनष्ट
  विजृम्भितेऽस्मिन्सकल विजृम्भते ॥ १७१ ॥

स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजति स्वशक्त्या
  भोक्त्रादि विश्व मन एव सर्वम् ।
तथैव जाग्रत्यपि नो विशेष-
  स्तत्सर्वमेतन्मनसो विजृम्भणम् ॥ १७२ ॥

सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने
  नैवास्ति किंचित्सकलप्रसिद्धे ।
अतो मन कल्पित एव पुस
  ससार एतस्य न वस्तुतोऽस्ति ॥ १७३ ॥

वायुनानीयते मेघ पुनस्तेनैव लीयते ।
मनसा कल्प्यते बन्धो मोक्षस्तेनैव कल्प्यते ॥ १७४ ॥

देहादिसर्वविषये परिकल्प्य राग
  बध्नाति तेन पुरुष पशुवद्गुणेन ।
वैरस्यमत्र विषवत्सुविधाय पश्चा-
  देन विमोचयति तन्मन एव बन्धात् ॥ १७५ ॥

तस्मान्मन कारणमस्य जन्तो-
बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने ।
बन्धस्य हेतुर्मलिन रजोगुणै
र्मोक्षस्य शुद्ध विरजस्तमस्कम् ॥ १७६ ॥

विवेकवैराग्यगुणातिरेका-
च्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्त्यै ।
भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षो
स्ताभ्या दृढाभ्या भवितव्यमग्रे ॥ १७७ ॥

मनो नाम महाव्याघ्रो विषयारण्यभूमिषु ।
चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षव ॥ १७८ ॥

मन प्रसूते विषयानशेषा-
न्स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तु ।
शरीरवर्णाश्रमजातिभेदा-
न्गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम् ॥ १७९ ॥

असङ्गचिद्रूपममु विमोह्य
देहेन्द्रियप्राणगुणैर्निबध्य ।

अहं ममेति भ्रमयत्यजस्रं
मनः स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु ॥ १८० ॥

अध्यासदोषात्पुरुषस्य संसृति-
रध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पितः ।
रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो
जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत् ॥ १८१ ॥

अतः प्राहुर्मनोऽविद्यां पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।
येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवाभ्रमण्डलम् ॥ १८२ ॥

तन्मनः शोधनं कार्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा ।
विशुद्धे सति चैतस्मिन्मुक्तिः करफलायते ॥ १८३ ॥

मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं
निर्मूल्य सन्यस्य च सर्वकर्म ।
सच्छ्रद्धया यः श्रवणादिनिष्ठो
रजः स्वभावं स धुनोति बुद्धेः ॥ १८४ ॥

मनोमयो नापि भवेत्परात्मा
ह्याद्यन्तवत्त्वात्परिणामिभावात् ।

दु खात्मकत्वाद्विषयत्वहेतो
द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्ट ॥ १८५ ॥

बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियै सार्धं सवृत्ति कर्तृलक्षण ।
विज्ञानमयकोश स्यात्पुस ससारकारणम् ॥ १८६ ॥

अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्बशक्ति-
र्विज्ञानसज्ञ प्रकृतेर्विकार ।
ज्ञानक्रियावानहमित्यजस्र
देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम् ॥ १८७ ॥

अनादिकालोऽयमहस्वभावो
जीव समस्तव्यवहारवोढा ।
करोति कर्माण्यनुपूर्ववासन
पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फलानि ॥ १८८ ॥

भुङ्क्ते विचित्रास्वपि योनिषु व्रज-
न्नायाति निर्यात्यध ऊर्ध्वमेष ।
अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्र
त्स्वप्नाद्यवस्था सुखदु खभोग ॥ १८९ ॥

देहादिनिष्ठाश्रमधर्मकर्म
गुणाभिमान सतत ममेति ।
विज्ञानकोशोऽयमतिप्रकाश
प्रकृष्टसानिध्यवशात्परात्मन ।
अतो भवत्येष उपाधिरस्य
यदात्मधी ससरति भ्रमेण ॥ १९० ॥

योऽय विज्ञानमय प्राणेषु हृदि स्फुरत्स्वयज्योति ।
कूटस्थ सन्नात्मा कर्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थ ॥ १९१ ॥

स्वय परिच्छेदमुपेत्य बुद्धे
स्तादात्म्यदोषेण पर मृषात्मन ।
सर्वात्मक सन्नपि वीक्षते स्वय
स्वत पृथक्त्वेन मृदो घटानिव ॥ १९२ ॥

उपाधिसबन्धवशात्परात्मा
ह्युपाधिधर्माननुभाति तद्गुण ।
अयोविकारानविकारिवह्निव
त्सदैकरूपोऽपि पर स्वभावात् ॥ १९३ ॥

शिष्य उवाच—

भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु जीवभाव परात्मन ।
तदुपाधेरनादित्वान्नानादेर्नाश इष्यते ॥ १९४ ॥

अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्यो भवति ससृति ।
न निवर्तेत तन्मोक्ष कथ मे श्रीगुरो वद ॥ १९५ ॥

श्रीगुरुरुवाच—

सम्यक्पृष्ट त्वया विद्वन् सावधानेन तच्छृणु ।
प्रामाणिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना ॥ १९६ ॥

भ्रान्तिं विना त्वसङ्गस्य निष्क्रियस्य निराकृते ।
न घटेतार्थसबन्धो नभसो नीलतादिवत् ॥ १९७ ॥

स्वस्य द्रष्टुर्निर्गुणस्याक्रियस्य
　प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धे ।
भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो
　मोहापाये नास्त्यवस्तु स्वभावात् ॥ १९८ ॥

यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता
　मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् ।

रज्ज्वा सर्पो भ्रान्तिकालीन एव
भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽस्ति तद्वत् ॥ १९९ ॥

अनादित्वमविद्याया कार्यस्यापि तथेष्यते ।
उत्पन्नाया तु विद्यायामाविद्यकमनाद्यपि ॥ २०० ॥

प्रबोधे स्वप्नवत्सर्वं सहमूल विनश्यति ।
अनाद्यपीद नो नित्य प्रागभाव इव स्फुटम् ॥ २०१ ॥

अनादेरपि विध्वस प्रागभावस्य वीक्षित ।
यद्बुद्ध्युपाधिसबन्धात्परिकल्पितमात्मनि ॥ २०२ ॥

जीवत्व न ततोऽन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षणम् ।
सबन्ध स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुर सर ॥ २०३ ॥

विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान सम्यग्ज्ञान श्रुतेर्मतम् ॥ २०४ ॥

तदात्मानात्मनो सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति ।
ततो विवेक कर्तव्य प्रत्यगात्मासदात्मनो ॥ २०५ ॥

जल पङ्कवदस्पष्ट पङ्कापाये जल स्फुटम् ।
यथा भाति तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभ ॥ २०६ ॥

असन्निवृत्तौ तु सदात्मन स्फुट-
प्रतीतिरेतस्य भवेत्प्रतीच ।
ततो निरास करणीय एवा
सदात्मन साध्वहमादिवस्तुन ॥ २०७ ॥

अतो नाय परात्मा स्याद्विज्ञानमयशब्दभाक् ।
विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुत ।
दृश्यत्वाद्व्यभिचारित्वान्नानित्यो नित्य इष्यते ॥ २०८ ॥

आनन्दप्रतिबिम्बचुम्बिततनुर्वृत्तिस्तमोजृम्भिता
स्यादानन्दमय प्रियादिगुणक स्वेष्टार्थलाभोदय ।
पुण्यस्यानुभवे विभाति कृतिनामानन्दरूप स्वय
भूत्वा नन्दति यत्र साधु तनुभृन्मात्र प्रयत्न विना ॥

आनन्दमयकोशस्य सुषुप्तौ स्फूर्तिरुत्कटा ।
स्वप्नजागरयोरीषदिष्टसदर्शनादिना ॥ २१० ॥

नैवायमानन्दमय परात्मा
सोपाधिकत्वात्प्रकृतेर्विकारात् ।
कार्यत्वहेतो सुकृतक्रियाया
विकारसघातसमाहितत्वात् ॥ २११ ॥

पञ्चानामपि कोशाना निषेधे युक्तित॰ कृते ।
तन्निषेधावधि साक्षी बोधरूपोऽवशिष्यते ॥ २१२ ॥

योऽयमात्मा स्वयज्योति पञ्चकोशविलक्षण ।
अवस्थात्रयसाक्षी सन्निर्विकारो निरञ्जन ।
सदानन्द स विज्ञेय स्वात्मत्वेन विपश्चिता ॥ २१३ ॥

शिष्य उवाच—

मिथ्यात्वेन निषिद्धेषु कोशेष्वेतेषु पञ्चसु ।
सर्वाभाव विना किंचिन्न पश्याम्यत्र हे गुरो ।
विज्ञेय किमु वस्त्वस्ति स्वात्मनात्र विपश्चिता ॥ २१४ ॥

श्रीगुरुरुवाच—

सत्यमुक्त त्वया विद्वन् निपुणोऽसि विचारणे ।
अहमादिविकारास्ते तदभावोऽयमप्यथ ॥ २१५ ॥

सर्वे येनानुभूयन्ते य स्वय नानुभूयते ।
तमात्मान वेदितार विद्धि बुद्ध्या सुसूक्ष्मया ॥ २१६ ॥

तत्साक्षिक भवेत्तत्तद्यद्येनानुभूयते ।
कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्व नोपयुज्यते ॥ २१७ ॥

असौ स्वसाक्षिको भावो यत स्वेनानुभूयते ।
अत पर स्वय साक्षात्प्रत्यगात्मा न चेतर ॥ २१८ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतर योऽसौ समुज्जृम्भते
प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यन्त स्फुरन्नेकधा ।
नानाकारविकारभाजिन इमान्पश्यन्नहधीमुखा-
न्नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति त विद्धि स्वमेत हृदि ॥

घटोदके बिम्बितमर्कबिम्ब
मालोक्य मूढो रविमेव मन्यते ।
तथा चिदाभासमुपाधिसस्थ
भ्रान्त्याहमित्येव जडोऽभिमन्यते ॥ २२० ॥

घट जल तद्गतमर्कबिम्ब
विहाय सर्वं दिवि वीक्ष्यतेऽर्क
तटस्थितस्तत्त्रितयावभासक
स्वयप्रकाशो विदुषा यथा तथा ॥ २२१ ॥

देह धिय चित्प्रतिबिम्बमेत
विसृज्य बुद्धौ निहित गुहायाम् ।

द्रष्टारमात्मानमखण्डबोध
सर्वप्रकाश सदसद्विलक्षणम् ॥ २२२ ॥

नित्य विभु सर्वगत सुसूक्ष्म-
मन्तर्बहि शून्यमनन्यमात्मन ।
विज्ञाय सम्यङ्निजरूपमेत-
त्पुमान्विपाप्मा विरजा विमृत्यु ॥ २२३ ॥

विशोक आनन्दघनो विपश्चि
त्स्वय कुतश्चिन्न बिभेति कश्चित् ।
नान्योऽस्ति पन्था भवबन्धमुक्ते-
र्विना स्वतत्त्वावगम मुमुक्षो ॥ २२४ ॥

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञान भवमोक्षस्य कारणम् ।
येनाद्वितीयमानन्द ब्रह्म सपद्यते बुध ॥ २२५ ॥

ब्रह्मभूतस्तु ससृत्यै विद्वान्नावर्तते पुन ।
विज्ञातव्यमत सम्यग्ब्रह्माभिन्नत्वमात्मन ॥ २२६ ॥

सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म विशुद्ध पर स्वत सिद्धम् ।
नित्यानन्दैकरस प्रत्यगभिन्न निरन्तर जयति ॥ २२७ ॥

सदिद परमाद्वैत स्वस्मादन्यस्य वस्तुनोऽभावात् ।
न ह्यन्यदस्ति किंचित्सम्यक्परतत्त्वबोधसुदशायाम् ॥

यदिद सकल विश्व नानारूप प्रतीतमज्ञानात् ।
तत्सर्वं ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनादोषम् ॥ २२९ ॥

मृत्कार्यभूतोऽपि मृदो न भिन्न
कुम्भोऽस्ति सर्वत्र तु मृत्स्वरूपात् ।
न कुम्भरूप पृथगस्ति कुम्भ
कुतो मृषाकल्पितनाममात्र ॥ २३० ॥

केनापि मृद्भिन्नतया स्वरूप
घटस्य सदर्शयितु न शक्यते ।
अतो घटः कल्पित एव मोहा
न्मृदेव सत्य परमार्थभूतम् ॥ २३१ ॥

सद्ब्रह्मकार्य सकल सदेव
सन्मात्रमेतन्न ततोऽन्यदस्ति ।
अस्तीति यो वक्ति न तस्य मोहो
विनिर्गतो निद्रितवत्प्रजल्प ॥ २३२ ॥

ब्रह्मैवेद् विश्वमित्येव वाणी
  श्रौती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।
तस्मात्सर्वं ब्रह्ममात्र हि विश्व
  नाधिष्ठानाद्भिन्नतारोपितस्य ॥ २३३ ॥

सत्य यदि स्याज्जगदेतदात्मनो-
  ऽनन्तत्वहानिर्निगमाप्रमाणता ।
असत्यवादित्वमपीशितु स्या
  न्नैतत्त्रय साधु हित महात्मनाम् ॥ २३४ ॥

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाह तेष्ववस्थित ।
न च मत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकथत् ॥ २३५ ॥

यदि सत्य भवेद्विश्व सुषुप्तावुपलभ्यताम् ।
यन्नोपलभ्यते किंचिदतोऽसत्स्वप्नवन्मृषा ॥ २३६ ॥

अत पृथङ्नास्ति जगत्परात्मन
  पृथक्प्रतीतिस्तु मृषा गुणादिवत् ।
आरोपितस्यास्ति किमर्थवत्ता
  धिष्ठानमाभाति तथा भ्रमेण ॥ २३७ ॥

भ्रान्तस्य यद्यद्भ्रमत प्रतीत
ब्रह्मैव तत्तद्रजत हि शुक्ति ।
इदतया ब्रह्म सदैव रूप्यते
त्वारोपित ब्रह्मणि नाममात्रम् ॥ २३८ ॥

अत पर ब्रह्म सदद्वितीय
विशुद्धविज्ञानघन निरञ्जनम् ।
प्रशान्तमाद्यन्तविहीनमक्रिय
निरन्तरानन्दरसस्वरूपम् ॥ २३९ ॥

निरस्तमायाकृतसर्वभेद
नित्य ध्रुव निष्कलमप्रमेयम् ।
अरूपमव्यक्तमनाख्यमव्यय
ज्योति स्वय किंचिदिद चकास्ति ॥ २४० ॥

ज्ञातृज्ञेयज्ञानशून्यमनन्त निर्विकल्पकम् ।
केवलाखण्डचिन्मात्र पर तत्त्व विदुर्बुधा ॥ २४१ ॥

अहेयमनुपादेय मनोवाचामगोचरम् ।
अप्रमेयमनाद्यन्त ब्रह्म पूर्ण महन्मह ॥ २४२ ॥

तत्त्वपदाभ्यामभिधीयमानयो

ब्रह्मात्मनो शोधितयोर्यदीत्थम् ।

श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्य

गेकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहु ॥ २४३ ॥

ऐक्य तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययो-

र्निगद्यतेऽन्योन्यविरुद्धधर्मिणो ।

खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययो

कूपाम्बुराश्यो परमाणुमेर्वो ॥ २४४ ॥

तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकल्पितो

न वास्तव कश्चिदुपाधिरेष ।

ईशस्य माया महदादिकारण

जीवस्य कार्य शृणु पञ्च कोशा ॥ २४५ ॥

एतावुपाधी परजीवयोस्तयो

सम्यङ् निरासे न परो न जीव ।

राज्य नरेन्द्रस्य भटस्य खेटक

स्तयोरपोहे न भटो न राजा ॥ २४६ ॥

अथात आदेश इति श्रुति स्वय
　निषेधति ब्रह्मणि कल्पित द्वयम् ।
श्रुतिप्रमाणानुगृहीतयुक्त्या
　तयोर्निरास करणीय एवम् ॥ २४७ ॥

नेद नेद कल्पितत्वान्न सत्य
　रज्जौ दृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च ।
इत्थ दृश्य साधु युक्त्या व्यपोह्य
　ज्ञेय पश्चादेकभावस्तयोर्य ॥ २४८ ॥

ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ
　तयोरखण्डैकरसत्वसिद्धये ।
नाल जहत्या न तथाजहत्या
　किं तूभयार्थैकतयैव भाव्यम् ॥ २४९ ॥

स देवदत्तोऽयमितीह चैकता
　विरुद्धधर्मांशमपास्य कथ्यते ।
यथा तथा तत्त्वमसीति वाक्ये
　विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा ॥ २५० ॥

सलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनो
   रखण्डभाव परिचीयते बुधै ।
एव महावाक्यशतेन कथ्यते
   ब्रह्मात्मनोरैक्यमखण्डभाव ॥ २५१ ॥

अस्थूलमित्येतदसन्निरस्य
   सिद्ध स्वतो व्योमवदप्रतर्क्यम् ।
अतो मृषामात्रमिद प्रतीत
   जहीहि यत्स्वात्मतया गृहीतम् ।
ब्रह्माहमित्येव विशुद्धबुद्ध्या
   विद्धि स्वमात्मानमखण्डबोधम् ॥ २५२ ॥

मृत्कार्य सकल घटादि सतत मृन्मात्रमेवाभित
   स्तद्वत्सज्जनित सदात्मकमिद सन्मात्रमेवाखिलम् ।
यस्मान्नास्ति सत पर किमपि तत्सत्य स आत्मा स्वय
   तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममल ब्रह्माद्वय यत्परम् ॥

निद्राकल्पितदेशकालविषयज्ञात्रादि सर्व यथा
   मिथ्या तद्वदिहापि जाग्रति जगत्स्वाज्ञानकार्यत्वत ।
यस्मादेवमिद शरीरकरणप्राणाहमाद्यप्यस
   त्तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममल ब्रह्माद्वय यत्परम् ॥

जातिनीतिकुलगोत्रदूरग

नामरूपगुणदोषवर्जितम् ।

देशकालविषयातिवर्ति य-

द्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥

यत्पर सकलवागगोचर

गोचर विमलबोधचक्षुष ।

शुद्धचिद्घनमनादिवस्तु य

द्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५६ ॥

षड्भिरूर्मिभिरयोगि योगिहृ

द्भावित न करणैर्विभावितम् ।

बुद्ध्यवेद्यमनवद्यभूति य-

द्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५७ ॥

भ्रान्तिकल्पितजगत्कलाश्रयं

स्वाश्रय च सदसद्विलक्षणम् ।

निष्कल निरुपमानमृद्धिम-

द्ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २५८ ॥

यद्विभाति सदनेकधा भ्रमा
  न्नामरूपगुणविक्रियात्मना ।
हेमवत्स्वयमविक्रियं सदा
  ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६३ ॥

यच्चकास्त्यनपरं परात्परं
  प्रत्यगेकरसमात्मलक्षणम् ।
सत्यचित्सुखमनन्तमव्ययं
  ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥ २६४ ॥

उक्तमर्थमिममात्मनि स्वयं
  भावय प्रथितयुक्तिभिर्धिया ।
संशयादिरहितं कराम्बुव
  त्तेन तत्त्वनिगमो भविष्यति ॥ २६५ ॥

•

स्वं बोधमात्रं परिशुद्धतत्त्वं
  विज्ञाय सङ्घे नृपवच्च सैन्ये ।
तदात्मनैवात्मनि सर्वदा स्थितो
  विलापय ब्रह्मणि दृश्यजातम् ॥ २६६ ॥

बुद्धौ गुहाया सदसद्विलक्षण
ब्रह्मास्ति सत्य परमद्वितीयम् ।
तदात्मना योऽत्र वसेद्गुहाया
पुनर्न तस्याङ्गगुहाप्रवेश ॥ २६७ ॥

ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरेषा
कर्ता भोक्ताप्यहमिति दृढा यास्य ससारहेतु ।
प्रत्यग्दृष्ट्यात्मनि निवसता सापनेया प्रयत्ना-
न्मुक्ति प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानव यत् ॥ २६८ ॥

अह ममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।
अध्यासोऽय निरस्तव्यो विदुषा स्वात्मनिष्ठया ॥ २६९ ॥

ज्ञात्वा स्व प्रत्यगात्मान बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् ।
सोऽहमित्येव सद्वृत्त्यानात्मन्यात्ममतिं जहि ॥ २७० ॥

लोकानुवर्तन त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् ।
शास्त्रानुवर्तन त्यक्त्वा स्वाध्यासापनय कुरु ॥ २७१ ॥

लोकवासनया जन्तो शास्त्रवासनयापि च ।
देहवासनया ज्ञान यथावन्नैव जायते ॥ २७२ ॥

ससारकारागृहमोक्षमिच्छो-
रयोमय पादनिबद्धशृङ्खलम् ।
वदन्ति तज्ज्ञा पटुवासनात्रय
योऽस्माद्विमुक्त समुपैति मुक्तिम् ॥ २७३ ॥

जलादिसपर्कवशात्प्रभूत-
दुर्गन्धधूतागरुदिव्यवासना ।
सघर्षणेनैव विभाति सम्य
ग्विधूयमाने सति बाह्यगन्धे ॥ २७४ ॥

अन्त श्रितानन्तदुरन्तवासना
धूलीविलिप्ता परमात्मवासना ।
प्रज्ञातिसघर्षणतो विशुद्धा
प्रतीयते चन्दनगन्धवत्स्फुटा ॥ २७५ ॥

अनात्मवासनाजालैस्तिरोभूतात्मवासना ।
नित्यात्मनिष्ठया तेषा नाशे भाति स्वय स्फुटा ॥ २७६ ॥

यथा यथा प्रत्यगवस्थित मन
स्तथा तथा मुञ्चति बाह्यवासना ।

निःशेषमोक्षे सति वासनाना
मात्मानुभूतिः प्रतिबन्धशून्या॥ २७७ ॥

स्वात्मन्येव सदा स्थित्या मनो नश्यति योगिनः ।
वासनानां क्षयश्चातः स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २७८॥

तमो द्वाभ्यां रजः सत्त्वात्सत्त्वं शुद्धेन नश्यति।
तस्मात्सत्त्वमवष्टभ्य स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २७९ ॥

प्रारब्धं पुष्यति वपुरिति निश्चित्य निश्चलः ।
धैर्यमालम्ब्य यत्नेन स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८० ॥

नाहं जीवः परं ब्रह्मेत्यतद्व्यावृत्तिपूर्वकम् ।
वासनावेगतः प्राप्तस्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८१ ॥

श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या ज्ञात्वा सार्वात्म्यमात्मनः ।
क्वचिदाभासतः प्राप्तस्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८२ ॥

अन्नदानविसर्गाभ्यामीषन्नास्ति क्रिया मुनेः ।
तदेकनिष्ठया नित्यं स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८३ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थब्रह्मात्मैकत्वबोधतः ।
ब्रह्मण्यात्मत्वदार्ढ्याय स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ २८४ ॥

अहभावस्य देहेऽस्मिन्नि शेषविलयावधि ।
सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनय कुरु ॥ २८५ ॥

प्रतीतिर्जीवजगतो स्वप्नवद्भाति यावता ।
तावन्निरन्तर विद्वन् स्वाध्यासापनय कुरु ॥ २८६ ॥

निद्राया लोकवार्ताया शब्दादेरपि विस्मृते ।
क्वचिन्नावसर दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥ २८७ ॥

मातापित्रोर्मलोद्भूत मलमासमय वपु ।
त्यक्त्वा चाण्डालवद्दूर ब्रह्मीभूय कृती भव ॥ २८८ ॥

घटाकाश महाकाश इवात्मान परात्मनि ।
विलाप्याखण्डभावेन तूष्णी भव सदा मुने ॥ २८९ ॥

स्वप्रकाशमधिष्ठान स्वयभूय सदात्मना ।
ब्रह्माण्डमपि पिण्डाण्ड त्यज्यता मलभाण्डवत् ॥ २९० ॥

चिदात्मनि सदानन्दे देहारूढामहधियम् ।
निवेश्य लिङ्गमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥ २९१ ॥

यत्रैष जगदाभासो दर्पणान्त पुर यथा ।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥

यत्सत्यभूत निजरूपमाद्य
चिदद्वयानन्दमरूपमक्रियम् ।
तदेत्य मिथ्यावपुरुत्सृजैत-
च्छैलूषवद्वेषमुपात्तमात्मन ॥ २९३ ॥

सर्वात्मना दृश्यमिद मृषैव
नैवाहमर्थ क्षणिकत्वदर्शनात् ।
जानाम्यह सर्वमिति प्रतीति
कुतोऽहमादे क्षणिकस्य सिध्येत् ॥ २९४ ॥

अहपदार्थस्त्वहमादिसाक्षी
नित्य सुषुप्तावपि भावदर्शनात् ।
ब्रूते ह्यजो नित्य इति श्रुति स्वय
तत्प्रत्यगात्मा सदसद्विलक्षण ॥ २९५ ॥

विकारिणा सर्वविकारवेत्ता
नित्योऽविकारो भवितु समर्हति ।
मनोरथस्वप्नसुषुप्तिषु स्फुट
पुन पुनर्दृष्टमसत्त्वमेतयो ॥ २९६ ॥

अतोऽभिमानं त्यज मांसपिण्डे
पिण्डाभिमानिन्यपि बुद्धिकल्पिते ।
कालत्रयाबाध्यमखण्डबोधं
ज्ञात्वा स्वमात्मानमुपैहि शान्तिम् ॥ २९७ ॥

त्यजाभिमानं कुलगोत्रनाम
रूपाश्रमेष्वार्द्रशवाश्रितेषु ।
लिङ्गस्य धर्मानपि कर्तृतादीं-
स्त्यक्त्वा भवाखण्डसुखस्वरूपः ॥ २९८ ॥

सन्त्यन्ये प्रतिबन्धाः पुंसः संसारहेतवो दृष्टाः ।
तेषामेषां मूलं प्रथमविकारो भवत्यहंकारः ॥ २९९ ॥

यावत्स्यात्स्वस्य संबन्धोऽहंकारेण दुरात्मना ।
तावन्न लेशमात्रापि मुक्तिवार्ता विलक्षणा ॥ ३०० ॥

अहंकारग्रहान्मुक्तः स्वरूपमुपपद्यते ।
चन्द्रवद्विमलः पूर्णः सदानन्दः स्वयंप्रभः ॥ ३०१ ॥

यो वा पुरैषोऽहमिति प्रतीतो
बुद्ध्या विक्लृप्तस्तमसातिमूढया ।

तस्यैव निःशेषतया विनाशो
ब्रह्मात्मभावः प्रतिबन्धशून्यः ॥ ३०२ ॥

ब्रह्मानन्दनिधिर्महाबलवताहंकारघोराहिना
संवेष्ट्यात्मनि रक्ष्यते गुणमयैश्चण्डैस्त्रिभिर्मस्तकैः ।
विज्ञानाख्यमहासिना द्युतिमता विच्छिद्य शीर्षत्रयं
निर्मूल्याहिमिमं निधिं सुखकरं धीरोऽनुभोक्तुं क्षमः ॥

यावद्वा यत्किञ्चिद्विषदोषस्फूर्तिरस्ति चेद्देहे ।
कथमारोग्याय भवेत्तद्वदहंतापि योगिनो मुक्त्यै ॥३०४॥

अहमोऽत्यन्तनिवृत्त्या तत्कृतनानाविकल्पसंहृत्या ।
प्रत्यक्तत्त्वविवेकादयमहमस्मीति विन्दते तत्त्वम् ॥ ३०५ ॥

अहंकर्तर्यस्मिन्नहमिति मतिं मुञ्च सहसा
विकारात्मन्यात्मप्रतिफलजुषि स्वस्थितिमुषि ।
यदध्यासात्प्राप्ता जनिमृतिजरा दुःखबहुला
प्रतीचश्चिन्मूर्तेस्तव सुखतनोः संसृतिरियम् ॥३०६॥

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभो-
रानन्दमूर्तेरनवद्यकीर्ते ।
नैवान्यथा क्वाप्यविकारिणस्ते
विनाहमध्यासममुष्य ससृति ॥ ३०७ ॥

तस्मादहकारमिम स्वशत्रु
भोक्तुर्गले कण्टकवत्प्रतीतम् ।
विच्छिद्य विज्ञानमहासिना स्फुट
भुङ्क्ष्वात्मसाम्राज्यसुख यथेष्टम् ॥ ३०८ ॥

ततोऽहमादेर्विनिवर्त्य वृत्ति
सत्यक्तराग परमार्थलाभात् ।
तूष्णीं समास्स्वात्मसुखानुभूत्या
पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्प ॥ ३०९ ॥

समूलकृत्तोऽपि महानह पुन-
र्व्युल्लेखित स्याद्यदि चेतसा क्षणम् ।
सजीव्य विक्षेपशत करोति
नभस्वता प्रावृषि वारिदो यथा ॥ ३१० ॥

निगृह्य शत्रोरहमोऽवकाश
क्वचिन्न देयो विषयानुचिन्तया ।
स एव सजीवनहेतुरस्य
प्रक्षीणजम्बीरतरोरिवाम्बु ॥ ३११ ॥

देहात्मना सस्थित एव कामी
विलक्षण कामयिता कथ स्यात् ।
अतोऽर्थसधानपरत्वमेव
भेदप्रसक्त्या भवबन्धहेतु ॥ ३१२ ॥

कार्यप्रवर्धनाद्बीजप्रवृद्धि परिदृश्यते ।
कार्यनाशाद्बीजनाशस्तस्मात्कार्य निरोधयेत् ॥ ३१३ ॥

वासनावृद्धित कार्य कार्यवृद्ध्या च वासना ।
वर्धते सर्वथा पुस ससारो न निवर्तते ॥ ३१४ ॥

ससारबन्धविच्छित्त्यै तद्द्वय प्रदहेद्यति ।
वासनावृद्धिरेताभ्या चिन्तया क्रियया बहि ॥ ३१५ ॥

ताभ्या प्रवर्धमाना सा सूते ससृतिमात्मन ।
त्रयाणा च क्षयोपाय सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ३१६ ॥

सर्वत्र सर्वत सर्व ब्रह्ममात्रावलोकनम् ।
सद्भाववासनादार्ढ्यात्तत्त्रय लयमश्नुते ॥ ३१७ ॥

क्रियानाशे भवेच्चिन्तानाशोऽस्माद्वासनाक्षय ।
वासनाप्रक्षयो मोक्ष स जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥ ३१८ ॥

सद्वासनास्फूर्तिविजृम्भणे सति
ह्यसौ विलीना त्वहमादिवासना ।
अतिप्रकृष्टाप्यरुणप्रभाया
विलीयते साधु यथा तमिस्रा ॥ ३१९ ॥

तमस्तम कार्यमनर्थजाल
न दृश्यते सत्युदिते दिनेशे ।
तथाद्वयानन्दरसानुभूतौ
नैवास्ति बन्धो न च दु खगन्ध ॥ ३२० ॥

दृश्य प्रतीत प्रविलापयन्स्वय
सन्मात्रमानन्दघन विभावयन् ।
समाहित सन्बहिरन्तर वा
काल नयेथा सति कर्मबन्धे ॥ ३२१ ॥

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठाया न कर्तव्य कदाचन ।
प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान्ब्रह्मण सुत ॥ ३२२ ॥

न प्रमाददनर्थोऽन्यो ज्ञानिन स्वस्वरूपत ।
ततो मोहस्ततोऽहधीस्ततो बन्धस्ततो व्यथा ॥

विषयाभिमुख दृष्ट्वा विद्वासमपि विस्मृति ।
विक्षेपयति धीदोषैर्योषा जारमिव प्रियम् ॥ ३२४ ॥

यथा प्रकृष्ट शैवाल क्षणमात्र न तिष्ठति ।
आवृणोति तथा माया प्राज्ञ वापि पराङ्मुखम् ॥

लक्ष्यच्च्युत चेद्यदि चित्तमीष
द्बहिर्मुख सन्निपतेत्ततस्तत ।
प्रमादत प्रच्युतकेलिकन्दुक
सोपानपङ्क्तौ पतितो यथा तथा ॥ ३२६ ॥

विषयेष्वाविशच्चेत सकल्पयति तद्गुणान् ।
सम्यक्सकल्पनात्काम कामात्पुस प्रवर्तनम् ॥ ३२७ ॥

तत स्वरूपविभ्रंशो विभ्रष्टस्तु पतत्यध ।
पतितस्य विना नाश पुनर्नारोह ईक्ष्यते ।
सकल्प वर्जयेत्तस्मात्सर्वानर्थस्य कारणम् ॥ ३२८ ॥

अत प्रमादान्न परोऽस्ति मृत्यु-
विवेकिनो ब्रह्मविद समाधौ ।
समाहित सिद्धिमुपैति सम्य
क्समाहितात्मा भव सावधान ॥ ३२९ ॥

जीवतो यस्य कैवल्य विदेहे च स केवल ।
यत्किंचित्पश्यतो भेद भय ब्रूते यजु श्रुति ॥

यदा कदा वापि विपश्चिदेष
ब्रह्मण्यनन्तेऽप्यणुमात्रभेदम् ।
पश्यत्यथामुष्य भय तदेव
यदीक्षित भिन्नतया प्रमादात् ॥ ३३१ ॥

श्रुतिस्मृतिन्यायशतैर्निषिद्धे
दृश्येऽत्र य स्वात्ममतिं करोति ।
उपैति दु खोपरि दु खजात
निषिद्धकर्ता स मलिम्लुचो यथा ॥ ३३२ ॥

सत्याभिसधानरतो विमुक्तो
महत्त्वमात्मीयमुपैति नित्यम् ।
मिथ्याभिसधानरतस्तु नश्ये-
द्दृष्ट तदेतद्यदचोरचोरयो ॥

यतिरसदनुसधि बन्धहेतु विहाय
स्वयमयमहमस्मीत्यात्मदृष्ट्यैव तिष्ठेत् ।
सुखयति ननु निष्ठा ब्रह्मणि स्वानुभूत्या
हरति परमविद्याकार्यदु ख प्रतीतम् ॥ ३३४ ॥

बाह्यानुसधि परिवर्धयेत्फल
दुर्वासनामेव ततस्ततोऽधिकाम् ।
ज्ञात्वा विवेकै परिहृत्य बाह्य
स्वात्मानुसधि विदधीत नित्यम् ॥

बाह्ये निरुद्धे मनस प्रसन्नता
मन प्रसादे परमात्मदर्शनम् ।
तस्मिन्सुदृष्टे भवबन्धनाशो
बहिर्निरोध पदवी विमुक्ते ॥ ३३६ ॥

क पण्डित सन्सदसद्विवेकी
श्रुतिप्रमाण परमार्थदर्शी ।
जानन्हि कुर्यादसतोऽवलम्ब
स्वपातहेतो शिशुवन्मुमुक्षु ॥ ३३७ ॥

देहादिसंसक्तिमतो न मुक्ति
र्मुक्तस्य देहाद्यभिमत्यभाव ।
सुप्तस्य नो जागरण न जाग्रत
स्वप्नस्तयोर्भिन्नगुणाश्रयत्वात् ॥

अन्तर्बहि स्व स्थिरजङ्गमेषु
ज्ञानात्मनाधारतया विलोक्य ।
त्यक्ताखिलोपाधिरखण्डरूप
पूर्णात्मना य स्थित एष मुक्त ॥ ३३९ ॥

सर्वात्मना बन्धविमुक्तिहेतु
सर्वात्मभावान्न परोऽस्ति कश्चित् ।
दृश्याग्रहे सत्युपपद्यतेऽसौ
सर्वात्मभावोऽस्य सदात्मनिष्ठया ॥ ३४० ॥

दृश्यस्याग्रहणं कथं नु घटते देहात्मना तिष्ठतो
बाह्यार्थानुभवप्रसक्तमनसस्तत्तत्क्रियां कुर्वतः ।
सन्न्यस्ताखिलधर्मकर्मविषयैर्नित्यात्मनिष्ठापरै-
स्तत्त्वज्ञैः करणीयमात्मनि सदानन्देच्छुभिर्यत्नतः ॥

सार्वात्म्यसिद्धये भिक्षोः कृतश्रवणकर्मणः ।
समाधिं विदधात्येषा शान्तो दान्त इति श्रुतिः ॥

आरूढशक्तेरहमो विनाशः
कर्तुं न शक्यः सहसापि पण्डितैः ।
ये निर्विकल्पाख्यसमाधिनिश्चला-
स्तानन्तरानन्तभवा हि वासनाः ॥ ३४३ ॥

अहंबुद्ध्यैव मोहिन्या योजयित्वावृतेर्बलात् ।
विक्षेपशक्तिः पुरुषं विक्षेपयति तद्गुणैः ॥ ३४४ ॥

विक्षेपशक्तिविजयो विषमो विधातुं
निःशेषमावरणशक्तिनिवृत्त्यभावे ।
दृग्दृश्ययोः स्फुटपयोजलवद्विभागे
नश्येत्तदावरणमात्मनि च स्वभावात् ।

नि सशयेन भवति प्रतिबन्धशून्यो
　　निक्षेपण न हि तदा यदि चेन्मृषार्थे ॥ ३४५ ॥

सम्यग्विवेक स्फुटबोधजन्यो
　　विभज्य दृग्दृश्यपदार्थतत्त्वम् ।
छिनत्ति मायाकृतमोहबन्ध
　　यस्माद्विमुक्तस्य पुनर्न ससृति ॥ ३४६ ॥

परावरैकत्वविवेकवह्नि
　　र्दहत्यविद्यागहन ह्यशेषम् ।
किं स्यात्पुन ससरणस्य बीज
　　मद्वैतभाव समुपेयुषोऽस्य ॥ ३४७ ॥

आवरणस्य निवृत्तिर्भवति च सम्यकपदार्थदर्शनत ।
मिथ्याज्ञानविनाशस्तद्वद्विक्षेपजनितदु खनिवृत्ति ॥

एतत्त्रितय दृष्ट सम्यग्रज्जुस्वरूपविज्ञानात् ।
तस्माद्वस्तुसतत्त्व ज्ञातव्य बन्धमुक्तये विदुषा ॥

अयोऽग्नियोगादिव सत्समन्वया
　　न्मात्रादिरूपेण विजृम्भते धी ।

तत्कार्यमेतत्त्रितयं यतो मृषा
  दृष्टं भ्रमस्वप्नमनोरथेषु ॥ ३५० ॥

ततो विकाराः प्रकृतेरहंमुखा
  देहावसाना विषयाश्च सर्वे ।
क्षणेऽन्यथाभाविन एष आत्मा
  नोदेति नाप्येति कदापि नान्यथा ॥ ३५१ ॥

नित्याद्वयाखण्डचिदेकरूपो
  बुद्ध्यादिसाक्षी सदसद्विलक्षणः ।
अहंपदप्रत्ययलक्षितार्थः
  प्रत्यक्सदानन्दघनः परात्मा ॥ ३५२ ॥

इत्थं विपश्चित्सदसद्विभज्य
  निश्चित्य तत्त्वं निजबोधदृष्ट्या ।
ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डबोधं
  तेभ्यो विमुक्तः स्वयमेव शाम्यति ॥

अज्ञानहृदयग्रन्थेर्निःशेषविलयस्तदा ।
समाधिनाविकल्पेन यदाद्वैतात्मदर्शनम् ॥ ३५४ ॥

त्वमहमिदमितीय कल्पना बुद्धिदोषा-
त्प्रभवति परमात्मन्यद्वये निर्विशेषे ।
प्रविलसति समाधावस्य सर्वो विकल्पो
विलयनमुपगच्छेद्वस्तुतत्त्वावधृत्या ॥ ३५५ ॥

शान्तो दान्त परमुपरत क्षान्तियुक्त समाधिं
कुर्वन्नित्य कलयति यति स्वस्य सर्वात्मभावम् ।
तेनाविद्यातिमिरजनितान्साधु दग्ध्वा विकल्पा-
न्ब्रह्माकृत्या निवसति सुख निष्क्रियो निर्विकल्प ॥

समाहिता ये प्रविलाप्य बाह्य
श्रोत्रादि चेत स्वमह चिदात्मनि ।
त एव मुक्ता भवपाशबन्धै-
र्नान्ये तु पारोक्ष्यकथाभिधायिन ॥ ३५७ ॥

उपाधिभेदात्स्वयमेव भिद्यते
चोपाध्यपोहे स्वयमेव केवल ।
तस्मादुपाधेर्विलयाय विद्वा-
न्वसेत्सदाकल्पसमाधिनिष्ठया ॥ ३५८ ॥

सति सक्तो नरो याति सद्भाव ह्येकनिष्ठया ।
कीटको भ्रमर ध्याय-भ्रमरत्वाय कल्पते ॥

क्रिया-तरासक्तिमपास्य कीटको
ध्यायन्यथालिं ह्यलिभावमृच्छति ।
तथैव योगी परमात्मतत्त्व
ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥ ३६० ॥

अतीव सूक्ष्म परमात्मतत्त्व
न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपत्तुमर्हति ।
समाधिनात्यन्तसुसूक्ष्मवृत्त्या
ज्ञातव्यमार्यैरतिशुद्धबुद्धिभि ॥

यथा सुवर्ण पुटपाकशोधित
त्यक्त्वा मल स्वात्मगुण समृच्छति ।
तथा मन सत्त्वरजस्तमोमल
ध्यानेन सत्यज्य समेति तत्त्वम् ॥ ३६२ ॥

निरन्तराभ्यासवशात्तदित्थ
पक्व मनो ब्रह्मणि लीयते यदा ।

तदा समाधि स विकल्पवर्जित
स्वतोऽद्वयानन्दरसानुभावक ॥

समाधिनानेन समस्तवासना-
ग्रन्थेर्विनाशोऽखिलकर्मनाश ।
अन्तर्बहि सर्वत एव सर्वदा
स्वरूपविस्फूर्तिरयत्नत स्यात् ॥ ३६४ ॥

श्रुते शतगुण विद्यान्मनन मननादपि ।
निदिध्यास लक्षगुणमनन्त निर्विकल्पकम् ॥

निर्विकल्पकसमाधिना स्फुट
ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते ध्रुवम् ।
नान्यथा चलतया मनोगते
प्रत्ययान्तरविमिश्रित भवेत् ॥ ३६६ ॥

अत समाधत्स्व यतेन्द्रिय सदा
निरन्तर शान्तमना प्रतीचि ।
विध्वसय ध्वान्तमनाद्यविद्यया
कृत सदेकत्वविलोकनेन ॥ ३६७ ॥

योगस्य प्रथम द्वार वाङ्निरोधोऽपरिग्रह ।
निराशा च निरीहा च नित्यमेकान्तशीलता ॥

एकान्तस्थितिरिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतस
संरोधे करण शमेन विलय यायादहवासना ।
तेनानन्दरसानुभूतिरचला ब्राह्मी सदा योगिन
स्तस्माच्चित्तनिरोध एव सतत कार्य प्रयत्नान्मुने ॥

वाच नियच्छात्मनि त नियच्छ
बुद्धौ धिय यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।
त चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे
विलाप्य शान्ति परमा भजस्व ॥ ३७० ॥

देहप्राणेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिरुपाधिभि ।
यैर्यैर्वृत्ते समायोगस्तत्तद्भावोऽस्य योगिन ॥

तन्निवृत्त्या मुने सम्यक्सर्वोपरमण सुखम् ।
सदृश्यते सदानन्दरसानुभवविप्लव ॥ ३७२ ॥

अन्तस्त्यागो बहिस्त्यागो विरक्तस्यैव युज्यते ।
त्यजत्यन्तर्बहि सङ्ग विरक्तस्तु मुमुक्षया ॥

बहिस्तु विषयैः सङ्गस्तथान्तरहमादिभिः ।
विरक्त एव शक्नोति त्यक्तुं ब्रह्मणि निष्ठितः ॥ ३७४ ॥

वैराग्यबोधौ पुरुषस्य पक्षिवत्
पक्षौ विजानीहि विचक्षण त्वम् ।
विमुक्तिसौधाग्रतलाधिरोहणं
ताभ्यां विना नान्यतरेण सिध्यति ॥ ३७५ ॥

अत्यन्तवैराग्यवतः समाधिः
समाहितस्यैव दृढप्रबोधः ।
प्रबुद्धतत्त्वस्य हि बन्धमुक्ति-
र्मुक्तात्मनो नित्यसुखानुभूतिः ॥ ३७६ ॥

वैराग्यान्न परं सुखस्य जनकं पश्यामि वश्यात्मन-
स्तच्चेच्छुद्धतरात्मबोधसहितं स्वाराज्यसाम्राज्यधुक् ।
एतद्द्वारमजस्रमुक्तियुवतेर्यस्मात्त्वमस्मात्परं
सर्वत्रास्पृहया सदात्मनि सदा प्रज्ञां कुरु श्रेयसे ॥

आशां छिन्धि विषोपमेषु विषयेष्वेषैव मृत्योः सृति-
स्त्यक्त्वा जातिकुलाश्रमेष्वभिमतिं मुञ्चातिदूरात्क्रियाः ।

देहादावसति त्यजात्मधिषणा प्रज्ञा कुरुष्वात्मनि
त्व द्रष्टास्यमलोऽसि निर्द्वयपर ब्रह्मासि यद्वस्तुत ॥

लक्ष्ये ब्रह्मणि मानस दृढतर सस्थाप्य बाह्येन्द्रिय
स्वस्थाने विनिवेश्य निश्चलतनुश्चोपेक्ष्य देहस्थितिम् ।
ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य तन्मयतया चाखण्डवृत्त्यानिश
ब्रह्मानन्दरस पिबात्मनि मुदा शून्यै किमन्यैर्भ्रमै ॥

अनात्मचिन्तन त्यक्त्वा कश्मल दु खकारणम् ।
चिन्तयात्मानमानन्दरूप यन्मुक्तिकारणम् ॥ ३८० ॥

एष स्वयज्योतिरशेषसाक्षी
विज्ञानकोशे विलसत्यजस्रम् ।
लक्ष्य विधायैनमसद्विलक्षण
मखण्डवृत्त्यात्मतयानुभावय ॥ ३८१ ॥

एतमच्छिन्नया वृत्त्या प्रत्ययान्तरशून्यया ।
उल्लेखयन्विजानीयात्स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥

अत्रात्मत्व दृढीकुर्वन्नहमादिषु सत्यजन् ।
उदासीनतया तेषु तिष्ठेद्धटपटादिवत् ॥

विशुद्धमन्त करण स्वरूपे
निवेश्य साक्षिण्यवबोधमात्रे ।
शनै शनैर्निश्चलतामुपानय
न्पूर्णत्वमेवानुविलोकयेत्तत ॥ ३८४ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोहमादिभि
स्वाज्ञानक्लृप्तैरखिलैरुपाधिभि ।
विमुक्तमात्मानमखण्डरूप
पूर्ण महाकाशमिवावलोकयेत् ॥ ३८५ ॥

घटकलशकुसूलसूचिमुख्यै
र्गगनमुपाधिशतैर्विमुक्तमेकम् ।
भवति न विविध तथैव शुद्ध
परमहमादिविमुक्तमेकमेव ॥ ३८६ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता मृषामात्रा उपाधय ।
तत पूर्ण स्वमात्मान पश्येदेकात्मना स्थितम् ॥

यत्र भ्रान्त्या कल्पित यद्विवेके
तत्तन्मात्र नैव तस्माद्विभिन्नम्

भ्रान्तेर्नाशे भ्रान्तिदृष्टाहितत्त्व
रज्जुस्तद्वद्विश्वमात्मस्वरूपम् ॥ ३८८ ॥

स्वय ब्रह्मा स्वय विष्णु स्वयमिन्द्र स्वय शिव ।
स्वय विश्वमिद सर्वं स्वस्मादन्यन्न किंचन ॥ ३८९ ॥

अन्त स्वय चापि बहि स्वय च
स्वय पुरस्तात्स्वयमेव पश्चात् ।
स्वय ह्यवाच्या स्वयमप्युदीच्या
तथोपरिष्टात्स्वयमप्यधस्तात् ॥

तरङ्गफेनभ्रमबुद्बुदादि सर्वं स्वरूपेण जल यथा तथा ।
चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत्सर्वं चिदेवैकरस विशुद्धम् ॥

सदेवेद सर्वं जगदवगत वाङ्मनसयो
सतोऽन्यन्नास्त्येव प्रकृतिपरसीम्नि स्थितवत ।
पृथक्किं मृत्स्नाया कलशघटकुम्भाद्यवगत
वदत्येष भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया ॥ ३९२ ॥

क्रियासमभिहारेण यत्र नान्यदिति श्रुति ।
ब्रवीति द्वैतराहित्य मिथ्याध्यासनिवृत्तये ॥

आकाशवन्निर्मलनिर्विकल्प
　　नि सीमनिस्पन्दननिर्विकारम् ।
अन्तर्बहि शून्यमनन्यमद्वय
　　स्वय पर ब्रह्म किमस्ति बोध्यम् ॥ ३९४ ॥

वक्तव्य किमु विद्यतेऽत्र बहुधा ब्रह्मैव जीव स्वय
　　ब्रह्मैतज्जगदापराणु सकल ब्रह्माद्वितीय श्रुते ।
ब्रह्मैवाहमिति प्रबुद्धमतय सत्यक्तबाह्या स्फुट
　　ब्रह्मीभूय वसन्ति सततचिदानन्दात्मनैव ध्रुवम् ॥

जहि मलमयकोशेऽहधियोत्थापिताशा
　　प्रसभमनिलकल्पे लिङ्गदेहेऽपि पश्चात् ।
निगमगदितकीर्तिं नित्यमानन्दमूर्तिं
　　स्वयमिति परिचीय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ ॥ ३९६ ॥

शवाकार यावद्भजति मनुजस्तावदशुचि
　　परेभ्य स्यात्क्लेशो जननमरणव्याधिनिरया ।
यदात्मान शुद्ध कलयति शिवाकारमचल
　　तदा तेभ्यो मुक्तो भवति हि तदाह श्रुतिरपि ॥

स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तुनिरासत ।
स्वयमेव पर ब्रह्म पूर्णमद्वयमक्रियम् ॥ ३९८ ॥

समाहितायां सति चित्तवृत्तौ
परात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
न दृश्यते कश्चिदय विकल्प
प्रजल्पमात्र परिशिष्यते तत ॥ ३९९ ॥

असत्कल्पो विकल्पोऽय विश्वमित्येकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यादिभावशून्यैकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥ ४०१ ॥

कल्पार्णव इवात्यन्तपरिपूर्णैकवस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥ ४०२ ॥

तेजसीव तमो यत्र विलीन भ्रान्तिकारणम् ।
अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुत ॥

एकात्मके परे तत्त्वे भेदवार्ता कथ भवेत्
सुषुप्तौ सुखमात्रायां भेद केनावलोकित ॥ ४०४ ॥

न ह्यस्ति विश्व परतत्त्वबोधा
त्सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
कालत्रये नाप्यहिरीक्षितो गुणे
न ह्यम्बुबिन्दुर्मृगतृष्णिकायाम् ॥ ४०५ ॥

मायामात्रमिद द्वैतमद्वैत परमार्थत ।
इति ब्रूते श्रुति साक्षात्सुषुप्तावनुभूयते ॥ ४०६ ॥

अनन्यत्वमधिष्ठानादारोप्यस्य निरीक्षितम् ।
पण्डितै रज्जुसर्पादौ विकल्पो भ्रान्तिजीवन ॥

चित्तमूलो विकल्पोऽय चित्ताभावे न कश्चन ।
अतश्चित्त समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ ४०८ ॥

किमपि सततबोध केवलानन्दरूप
निरुपममतिवेल नित्यमुक्त निरीहम् ।
निरवधि गगनाभ निष्कल निर्विकल्प
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्ण समाधौ ॥ ४०९ ॥

प्रकृतिविकृतिशून्य भावनातीतभाव
समरसमसमान मानसबन्धदूरम् ।

निगमवचनसिद्ध नित्यमस्मत्प्रसिद्ध
  हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्ण समाधौ ॥ ४१० ॥

अजरममरमस्ताभासवस्तुस्वरूप
  स्तिमितसलिलराशिप्रख्यमाख्याविहीनम् ।
शमितगुणविकार शाश्वत शान्तमेक
  हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्ण समाधौ ॥ ४११ ॥

समाहितान्त करण स्वरूपे
  विलोकयात्मानमखण्डवैभवम् ।
विच्छिन्द्धि बन्ध भवगन्धगन्धिल
  यत्नेन पुस्त्व सफलीकुरुष्व ॥ ४१२ ॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्त सच्चिदानन्दमद्वयम् ।
भावयात्मानमात्मस्थ न भूय कल्पसेऽध्वने ॥

छायेव पुस परिदृश्यमान-
  माभासरूपेण फलानुभूत्या ।
शरीरमाराच्छववन्निरस्त
  पुनर्न सधत्त इद महात्मा ॥

सततविमलबोधानन्दरूप समेत्य
त्यज जडमलरूपोपाधिमेत सुदूरे ।
अथ पुनरपि नैव स्मर्यता वान्तवस्तु
स्मरणविषयभूत कल्पते कुत्सनाय ॥

समूलमेतत्परिदह्य वह्नौ
सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
तत स्वय नित्यविशुद्धबोधा
नन्दात्मना तिष्ठति विद्वरिष्ठ ॥ ४१६ ॥

प्रारब्धसूत्रग्रथित शरीर
प्रयातु वा तिष्ठतु गोरिव स्रक् ।
न तत्पुन पश्यति तत्त्ववेत्ता
नन्दात्मनि ब्रह्मणि लीनवृत्ति ॥ ४१७ ॥

अखण्डानन्दमात्मान विज्ञाय स्वस्वरूपत ।
किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देह पुष्णाति तत्त्ववित् ॥

ससिद्धस्य फल त्वेतज्जीवन्मुक्तस्य योगिन ।
बहिरन्त सदानन्दरसास्वादनमात्मनि ॥ ४१९ ॥

वैराग्यस्य फल बोधो बोधस्योपरति फलम् ।
स्वानन्दानुभवाच्छान्तिरेषैवोपरते फलम् ॥ ४२० ॥

यद्युत्तरोत्तराभाव पूर्वपूर्व तु निष्फलम् ।
निवृत्ति परमा तृप्तिरानन्दोऽनुपम स्वत ॥

दृष्टदु खेष्वनुद्वेगो विद्याया प्रस्तुत फलम् ।
यत्कृत भ्रान्तिवेलाया नानाकर्म जुगुप्सितम् ।
पश्चान्नरो विवेकेन तत्कथ कर्तुमर्हति ॥ ४२२ ॥

विद्याफल स्यादसतो निवृत्ति
प्रवृत्तिरज्ञानफल तदीक्षितम् ।
तज्ज्ञाज्ञयोर्यन्मृगतृष्णिकादौ
नो चेद्विदो दृष्टफल किमस्मात् ॥ ४२३ ॥

अज्ञानहृदयग्रन्थेर्विनाशो यद्यशेषत ।
अनिच्छोर्विषय किं नु प्रवृत्ते कारण स्वत ॥

वासनानुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदावधि ।
अहभावोदयाभावो बोधस्य परमावधि ।
लीनवृत्तेरनुत्पत्तिर्मर्यादोपरतेस्तु सा ॥

ब्रह्माकारतया सदा स्थिततया निर्मुक्तबाह्यार्थधी
रन्यावेदितभोग्यभोगकलनो निद्रालुवद्बालवत् ।
स्वप्नालोकितलोकवज्जगदिद पश्यन्क्वचिल्लब्धधी
रास्ते कश्चिदनन्तपुण्यफलभुग्धन्य स मान्यो भुवि ॥

स्थितप्रज्ञो यतिरय य सदानन्दमश्नुते ।
ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निर्विकारो विनिष्क्रिय ॥

ब्रह्मात्मनो शोधितयोरेकभावावगाहिनी ।
निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्ति प्रज्ञेति कथ्यते ।
सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥

यस्य स्थिता भवेत्प्रज्ञा यस्यानन्दो निरन्तर ।
प्रपञ्चो विस्मृतप्राय स जीवन्मुक्त इष्यते ॥

लीनधीरपि जागर्ति यो जाग्रद्धर्मवर्जित ।
बोधो निर्वासनो यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३० ॥

शान्तससारकलन कलावानपि निष्कल ।
य सचित्तोऽपि निश्चित्त स जीवन्मुक्त इष्यते ॥

वर्तमानेऽपि देहेऽस्मिश्छायावदनुवर्तिनि ।
अहताममताभावो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३२ ॥

अतीताननुसंधानं भविष्यदविचारणम् ।
औदासीन्यमपि प्राप्ते जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

इष्टानिष्टार्थसंप्राप्तौ समदर्शितयात्मनि ।
उभयत्राविकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥

ब्रह्मानन्दरसास्वादासक्तचित्ततया यतेः ।
अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३६ ॥

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३७ ॥

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभावः श्रुतेर्बलात् ।
भवबन्धविनिर्मुक्तः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३८ ॥

देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४३९ ॥

न प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः ।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४४० ॥

साधुभि पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनै ।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४४१ ॥

यत्र प्रविष्टा विषया परेरिता
नदीप्रवाहा इव वारिराशौ ।
लिनन्ति सन्मात्रतया न विक्रिया
मुत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्त ॥ ४४२ ॥

विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्व न ससृति ।
अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुख ॥

प्राचीनवासनावेगादसौ ससरतीति चेत् ।
न सदेकत्वविज्ञानान्मन्दीभवति वासना ॥ ४४४ ॥

अत्यन्तकामुकस्यापि वृत्ति कुण्ठति मातरि ।
तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिण ॥ ४४५ ॥

निदिध्यासनशीलस्य बाह्यप्रत्यय ईक्ष्यते ।
ब्रवीति श्रुतिरेतस्य प्रारब्ध फलदर्शनात् ॥ ४४६ ॥

सुखाद्यनुभवो यावत्तावत्प्रारब्धमिष्यते ।
फलोदय क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि कुत्रचित् ॥

अह ब्रह्मेति विज्ञानात्कल्पकोटिशतार्जितम् ।
सञ्चित विलय याति प्रबोधात्स्वप्नकर्मवत् ॥

यत्कृत स्वप्नवेलाया पुण्य वा पापमुल्बणम् ।
सुप्तोत्थितस्य किं तत्स्यात्स्वर्गाय नरकाय वा ॥

स्वमसङ्गमुदासीन परिज्ञाय नभो यथा ।
न श्लिष्यते यति किंचित्कदाचिद्भाविकर्मभि ॥

न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते ।
तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्मैर्नैव लिप्यते ॥ ४५१ ॥

ज्ञानोदयात्पुरारब्ध कर्म ज्ञानान्न नश्यति ।
अदत्त्वा स्वफल लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत् ॥

व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाण पश्चात्तु गोमतौ ।
न तिष्ठति च्छिनत्त्येव लक्ष्य वेगेन निर्भरम् ॥ ४५३ ॥

प्रारब्ध बलवत्तर खलु विदा भोगेन तस्य क्षय
सम्यग्ज्ञानहुताशनेन विलय प्राक्सञ्चितागामिनाम् ।
ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य तन्मयतया ये सर्वदा सस्थिता-
स्तेषा तत्त्रितय न हि क्वचिदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम् ॥

उपाधितादात्म्यविहीनकेवल-
ब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुने ।
प्रारब्धसद्भावकथा न युक्ता
स्वप्नार्थसबन्धकथेव जाग्रत ॥ ४५५ ॥

न हि प्रबुद्ध प्रतिभासदेहे
　देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे ।
करोत्यहंता ममतामिदंता
　किं तु स्वयं तिष्ठति जागरेण ॥ ४५६ ॥

न तस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा
　न सग्रहस्तज्जगतोऽपि दृष्ट ।
तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृषार्थे
　न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम् ॥ ४५७ ॥

तद्वत्परे ब्रह्मणि वर्तमान
　सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते ।
स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे
　तथा विद प्राशनमोचनादौ ॥ ४५८ ॥

कर्मणा निर्मितो देह प्रारब्ध तस्य कल्प्यताम् ।
नानादेरात्मनो युक्त नैवात्मा कर्मनिर्मित ॥ ४५९ ॥

अजो नित्य इति ब्रूते श्रुतिरेषा त्वमोघवाक् ।
तदात्मना तिष्ठतोऽस्य कुत प्रारब्धकल्पना ॥

प्रारब्ध सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थिति ।
देहात्मभावो नैवेष्ट प्रारब्ध त्यज्यतामत ।
शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रान्तिरेव हि ॥

अनिरूप्यस्वरूप यन्मनोवाचामगोचरम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४७० ॥

सत्समृद्ध स्वत सिद्ध शुद्ध बुद्धमनीदृशम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥

निरस्तरागा निरपास्तभोगा
शान्ता सुदान्ता यतयो महान्त ।
विज्ञाय तत्त्व परमे तदन्ते
प्राप्ता परा निर्वृतिमात्मयोगात् ॥ ४७२ ॥

भवानपीद परतत्त्वमात्मन
स्वरूपमानन्दघन विचार्य ।
विधूय मोह स्वमन प्रकल्पित
मुक्त कृतार्थो भवतु प्रबुद्ध ॥ ४७३ ॥

समाधिना साधु विनिश्चलात्मना
पश्यात्मतत्त्व स्फुटबोधचक्षुषा ।
नि सशय सम्यगवेक्षितश्चे-
च्छ्रुत पदार्थो न पुनर्विकल्पते ॥ ४७४ ॥

स्वस्याविद्याबन्धसबन्धमोक्षा
  त्सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ ।
शास्त्र युक्तिर्देशिकोक्ति प्रमाण
  चान्त सिद्धा स्वानुभूति प्रमाणम् ॥ ४७२ ॥

बन्धो मोक्षश्च तृप्तिश्च चिन्तारोग्यक्षुधादय ।
स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञान परेषामानुमानिकम् ॥

तटस्थिता बोधयन्ति गुरव श्रुतयो यथा ।
प्रज्ञयैव तरेद्विद्वानीश्वरानुगृहीतया ॥ ४७७ ॥

स्वानुभूत्या स्वय ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम् ।
ससिद्ध सुसुख तिष्ठन्निर्विकल्पात्मनात्मनि ॥

वेदान्तसिद्धान्तनिरुक्तिरेषा
  ब्रह्मैव जीव सकल जगच्च ।
अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्षो
  ब्रह्माद्वितीय श्रुतय प्रमाणम् ॥ ४७९ ॥

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणा-
  त्परमवगम्य सतत्त्वमात्मयुक्त्या ।
प्रशमितकरण समाहितात्मा
  क्वचिदचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत् ॥

कञ्चित्काल समाधाय परे ब्रह्मणि मानसम् ।
व्युत्थाय परमानन्दादिद वचनमब्रवीन् ॥

बुद्धिर्विनष्टा गलिता प्रवृत्ति
ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या ।
इद न जानेऽप्यनिद न जाने
किं वा कियद्वा सुखमस्य पारम् ॥ ४८२ ॥

वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तु न वास्वाद्यते
स्वानन्दामृतपूरपूरितपरब्रह्माम्बुधेर्वैभवम् ।
अम्भोराशिविशीर्णवार्षिकशिलाभाव भजन्मे मनो
यस्याशांशलवे विलीनमधुनानन्दात्मना निर्वृतम् ॥

क्व गत केन वानीत कुत्र लीनमिद जगत् ।
अधुनैव मया दृष्ट नास्ति किं महदद्भुतम् ॥ ४८२ ॥

किं हेय किमुपादेय किमन्यत्किं विलक्षणम् ।
अखण्डानन्दपीयूषपूर्णे ब्रह्ममहार्णवे ॥ ४८६ ॥

न किंचिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेद्म्यहम् ।
स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षण ॥ ४८७ ॥

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने
　विमुक्तसङ्गाय सदुत्तमाय ।
नित्याद्वयानन्दरसस्वरूपिणे
　भूम्ने सदापारदयाम्बुधाम्ने ॥ ४८७ ॥

यत्कटाक्षशशिसान्द्रचन्द्रिका-
　पातधूतभवतापजश्रम ।
प्राप्तवानहमखण्डवैभवा-
　नन्दमात्मपदमक्षय क्षणात् ॥ ४८८ ॥

धन्योऽह कृतकृत्योऽह विमुक्तोऽह भवग्रहात् ।
नित्यानन्दस्वरूपोऽह पूर्णोऽह त्वदनुग्रहात् ॥ ४८९ ॥

असङ्गोऽहमनङ्गोऽहमलिङ्गोऽहमभङ्गुर ।
प्रशान्तोऽहमनन्तोऽहमतान्तोऽह चिरतन ॥ ४९० ॥

अकर्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रिय ।
शुद्धबोधस्वरूपोऽह केवलोऽह सदाशिव ॥ ४९१ ॥

द्रष्टु श्रोतुर्वक्तु कर्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् ।
नित्यनिरन्तरनिष्क्रियनि सीमासङ्गपूर्णबोधात्मा ॥

नाहमिद नाहमदोऽप्युभयोरवभासक पर शुद्धम् ।
बाह्याभ्यन्तरशून्य पूर्ण ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९३ ॥

निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनादूरम् ।
नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९४ ॥

नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं
पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः ।
अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी
निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥ ४९५ ॥

सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो
ज्ञानात्मनान्तर्बहिराश्रयः सन् ।
भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्वं
यद्यत्पृथग्दृष्टमिदंतया पुरा ॥ ४९६ ॥

मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥ ४९७ ॥

स्थूलादिभावा मयि कल्पिता भ्रमा-
दारोपितानुस्फुरणेन लोकैः ।
काले यथा कल्पकवत्सराय-
नर्त्वादयो निष्कलनिर्विकल्पे ॥ ४९८ ॥

आरोपित नाश्रयदूषक भवे
त्कदापि मूढैर्मतिदोषदूषितै ।
नार्द्रीकरोत्यूषरभूमिभाग
मरीचिकावारिमहाप्रवाह ॥ ४९९ ॥

आकाशवत्कल्पविदूरगोऽह
मादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् ।
अहार्यवन्नित्यविनिश्चलोऽह
मम्भोधिवत्पारविवर्जितोऽहम् ॥ ५०० ॥

न मे देहेन सबन्धो मेघेनेव विहायस ।
अत कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तय ॥ ५०१ ॥

उपाधिरायाति स एव गच्छति
स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते ।
स एव जीवन्म्रियते सदाह
कुलाद्रिवन्निश्चल एव सस्थित ॥ ५०२ ॥

न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्ति
सदैकरूपस्य निरशकस्य ।
ऐकात्मको यो निबिडो निरन्तरो
व्योमेव पूर्ण स कथ नु चेष्टते ॥ ५०३ ॥

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य
  निश्चेतसो निर्विकृतेर्निराकृते ।
कुतो ममाखण्डसुखानुभूते
  र्ब्रूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुति ॥ ५०४ ॥

छायया स्पृष्टमुष्ण वा शीत वा सुष्ठु दुष्ठु वा ।
न स्पृशत्येव यत्किञ्चित्पुरुष तद्विलक्षणम् ॥

न साक्षिण साक्ष्यधर्मा सस्पृशन्ति विलक्षणम् ।
अविकारमुदासीन गृहधर्मा प्रदीपवत् ।
देहेन्द्रियमनोधर्मा नैवात्मान स्पृशन्त्यहो ॥ ५०६ ॥

रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो
  वह्नेर्यथा वायसि दाहकत्वम् ।
रज्जोर्यथारोपितवस्तुसङ्ग
  स्तथैव कूटस्थचिदात्मनो मे ॥ ५०७ ॥

कर्तापि वा कारयितापि नाह
  भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् ।
द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाह
  सोऽह स्वयज्योतिरनीदृगात्मा ॥ ५०८ ॥

चलत्युपाधौ प्रतिबिम्बलौल्य
मौपाधिक मूढधियो नयन्ति ।
स्वबिम्बभूत रविवद्विनिष्क्रिय
कर्तास्मि भोक्तास्मि हतोऽस्मि हेति ॥ ५०९ ॥

जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मक ।
नाह विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तता-
जडत्वबद्धत्वविमुक्ततादय ।
बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुत
स्वस्मिन्परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये ॥

सन्तु विकारा प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि ।
तै किं मेऽसङ्गचितेर्न ह्यम्बुदडम्बरोऽम्बर स्पृशति ॥

अव्यक्तादि स्थूलपर्यन्तमेत
द्विश्व यत्राभासमात्र प्रतीनम् ।
व्योमप्रख्य सूक्ष्ममाद्यन्तहीन
ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि ॥ ५१३ ॥

सर्वाधार सर्ववस्तुप्रकाश
सर्वाकार सर्वग सर्वशून्यम् ।

नित्य शुद्ध निश्चल निर्विकल्प
ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि ॥ ५१४ ॥

यस्मिन्नस्ताशेषमायाविशेष
प्रत्यग्रूप प्रत्ययागम्यमानम् ।
सत्यज्ञानानन्दमानन्दरूप
ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि ॥ ५१५ ॥

निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि
निष्कलोऽस्मि निराकृति ।
निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि
निरालम्बोऽस्मि निर्द्वय ॥ ५१६ ॥

सर्वात्मकोऽह सर्वोऽह सर्वातीतोऽहमद्वय ।
केवलाखण्डबोधोऽहमानन्दोऽह निरन्तर ॥ ५१७ ॥

स्वाराज्यसाम्राज्यविभूतिरेषा
भवत्कृपाश्रीमहितप्रसादात् ।
प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने
नमो नमस्तेऽस्तु पुनर्नमोऽस्तु ॥ ५१८ ॥

महास्वप्ने मायाकृतजनिजरामृत्युगहने
भ्रमन्त क्लिश्यन्त बहुलतरतापैरनुकलम् ।

अहंकारव्याघ्रव्यथितमिममत्यन्तकृपया
प्रबोध्य प्रस्वापात्परमवितवान्मामसि गुरो ॥ ५१९ ॥

नमस्तस्मै सदेकस्मै नमश्चिन्महसे मुहुः ।
यदेतद्विश्वरूपेण राजते गुरुराज ते ॥ ५२० ॥

इति नतमवलोक्य शिष्यवर्यं
समधिगतात्मसुखं प्रबुद्धतत्त्वम् ।
प्रमुदितहृदयः स देशिकेन्द्रः
पुनरिदमाह वचः परं महात्मा ॥ ५२१ ॥

ब्रह्मप्रत्ययसंततिर्जगदतो ब्रह्मैव सत्सर्वतः
पश्याध्यात्मदृशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।
रूपादन्यदवेक्षितुं किमभितश्चक्षुष्मतां विद्यते
तद्वद्ब्रह्मविदः सतः किमपरं बुद्धेर्विहारास्पदम् ॥ ५२२ ॥

कस्तां परानन्दरसानुभूति-
मुत्सृज्य शून्येषु रमेत विद्वान् ।
चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने
चित्रेन्दुमालोकयितुं क इच्छेत् ॥ ५२३ ॥

असत्पदार्थानुभवे न किंचि-
न्न ह्यस्ति तृप्तिर्न च दुःखहानिः ।

तदद्वयानन्दरसानुभूत्या
तृप्त सुख तिष्ठ सदात्मनिष्ठया ॥ ५२४ ॥

स्वमेव सर्वत पश्यन्मन्यमान स्वमद्वयम् ।
स्वानन्दमनुभुञ्जान काल नय महामते ॥ ५२५ ॥

अखण्डबोधात्मनि निर्विकल्पे
विकल्पन व्योम्नि पुर प्रकल्पनम् ।
तदद्वयानन्दमयात्मना सदा
शान्ति परामेत्य भजस्व मौनम् ॥ ५२६ ॥

तूष्णीमवस्था परमोपशान्ति
बुद्धेरसत्कल्पविकल्पहेतो ।
ब्रह्मात्मना ब्रह्मविदो महात्मनो
यत्राद्वयानन्दसुख निरन्तरम् ॥ ५२७ ॥

नास्ति निर्वासनान्मौनात्पर सुखकृदुत्तमम् ।
विज्ञातात्मस्वरूपस्य स्वानन्दरसपायिन ॥ ५२८ ॥

गच्छस्तिष्ठन्नुपविशञ्शयानो वान्यथापि वा ।
यथेच्छया वसेद्विद्वानात्माराम सदा मुनि ॥ ५२९ ॥

न देशकालासनदिग्यमादि
लक्ष्याद्यपेक्षा प्रतिबद्धवृत्ते ।

ससिद्धतत्त्वस्य महात्मनोऽस्ति
स्ववेदने का नियमाद्यवस्था ॥ ५३० ॥

घटोऽयमिति विज्ञातु नियम कोऽन्वपेक्ष्यते ।
विना प्रमाणसुष्ठुत्व यस्मिन्सति पदार्थधी ॥ ५३१ ॥

अयमात्मा नित्यसिद्ध प्रमाणे सति भासते ।
न देश नापि वा काल न शुद्धिं वाप्यपेक्षते ॥

देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञान निरपेक्षकम् ।
तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ॥ ५३३ ॥

भानुनेव जगत्सर्व भासते यस्य तेजसा ।
अनात्मकमसत्तुच्छ किं नु तस्यावभासकम् ॥ ५३४ ॥

वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ।
येनार्थवन्ति त किं नु विज्ञातार प्रकाशयेत् ॥

एष स्वयज्योतिरनन्तशक्ति
रात्माप्रमेय सकलानुभूति ।
यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धो
जयत्यय ब्रह्मविदुत्तमोत्तम ॥ ५३६ ॥

न खिद्यते नो विषयै प्रमोदते
न सज्जते नापि विरज्यते च ।

स्वस्मिन्सदा क्रीडति नन्दति स्वयं
निरन्तरानन्दरसेन तृप्तः ॥ ५३७ ॥

क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ।
तथैव विद्वान्रमते निर्ममो निरहं सुखी ॥ ५३८ ॥

चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्षमशनं पानं सरिद्वारिषु
स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने ।
वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही
सञ्चारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि ॥

विमानमालम्ब्य शरीरमेतत्
भुनक्त्यशेषान्विषयानुपस्थितान् ।
परेच्छया बालवदात्मवेत्ता
योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः ॥ ५४० ॥

दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा
त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः ।
उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा
पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् ॥ ५४१ ॥

कामान्नी कामरूपी संश्चरत्येकचरो मुनिः ।
स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्वात्मना स्थितः ॥ ५४२ ॥

क्वचिन्मूढो विद्वान्क्वचिदपि महाराजविभव
  क्वचिद्भ्रान्त सौम्य क्वचिदजगराचारकलित ।
क्वचित्पात्रीभूत क्वचिदवमत क्वाप्यविदित-
  श्चरत्येव प्राज्ञ सततपरमानन्दसुखित ॥ ५४३ ॥

निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबल ।
नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसम समदर्शन ॥

अपि कुर्वन्नकुर्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि ।
शरीर्यप्यशरीर्येष परिच्छिन्नोऽपि सर्वग ॥ ५४५ ॥

अशरीर सदा सन्तमिम ब्रह्मविद क्वचित् ।
प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे ॥ ५४६ ॥

स्थूलादिसबन्धवतोऽभिमानिन
  सुख च दु ख च शुभाशुभे च ।
विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो मुने
  कुत शुभ वाप्यशुभ फल वा ॥ ५४७ ॥

तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनै ।
ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् ॥

तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्त ब्रह्मवित्तमम् ।
पश्यन्ति देहिवन्मूढा शरीराभाससदर्शनात् ॥ ५४९ ॥

अहिनिर्ल्वयनीवाय मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ।
इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किञ्चित्प्राणवायुना ॥ ५५० ॥

स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।
दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु ॥

प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभि
ससारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेह ।
सिद्ध स्वय वसति साक्षिवदत्र तूष्णी
चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्य ॥

नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियुङ्क्त एष
नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्थ ।
नैव क्रियाफलमपीषदपेक्षते स
स्वानन्दसान्द्ररसपानसुमत्तचित्त ॥

लक्ष्यालक्ष्यगतिं त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्केवलात्मना ।
शिव एव स्वय साक्षादय ब्रह्मविदुत्तम ॥

जीवन्नेव सदा मुक्त कृतार्थो ब्रह्मवित्तम ।
उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सद्ब्रह्माप्येति निर्द्वयम् ॥ ५५५ ॥

शैलूषो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् ।
तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सदा ब्रह्मैव नापर ॥ ५५६ ॥

यत्र क्वापि विशीर्णं पर्णमिव तरोर्वपु पतनात्।
ब्रह्मीभूतस्य यते प्रागेव हि तच्चिदग्निना दग्धम् ॥

सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुने
पूर्णाद्वयानन्दमयात्मना सदा।
न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा
त्वङ्मांसविट्पिण्डविसर्जनाय ॥ ५५८ ॥

देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलो
अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्तत ॥

कुल्यायामथ नद्या वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे।
पर्ण पतति चेत्तेन तरो किं नु शुभाशुभम् ॥

पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशव
द्देहेन्द्रियप्राणधिया विनाश ।
नैवात्मन स्वस्य सदात्मकस्या
नन्दाकृतेर्वृक्षवदास्त एष ॥

प्रज्ञानघन इत्यात्मलक्षण सत्यसूचकम् ।
अनूद्यौपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् ॥

अविनाशी वा अरेयमात्मेति श्रुतिरात्मन ।
प्रब्रवीत्यविनाशित्व विनश्यत्सु विकारिषु ॥ ५६२ ॥

पाषाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्या
दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव ।
देहेन्द्रियासुमनआदि समस्तदृश्य
ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् ॥ ५६४ ॥

विलक्षण यथा ध्वान्त लीयते भानुतेजसि ।
तथैव सकल दृश्य ब्रह्मणि प्रविलीयते ॥

घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् ।
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ ५६६ ॥

क्षीर क्षीरे यथा क्षिप्त तैल तैले जल जले ।
सयुक्तमेकता याति तथात्मन्यात्मविन्मुनि ॥

एव विदेहकैवल्य सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।
ब्रह्मभाव प्रपद्यैष यतिर्नावर्तते पुन ॥ ५६८ ॥

सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मण ।
अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मण कुत उद्भव ॥

मायाकॢप्तौ बन्धमोक्षौ न स्त स्वात्मनि वस्तुत ।
यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ ॥ ५७० ॥

आवृते सदसत्त्वाभ्या वक्तव्य बन्धमोक्षणे ।
नावृतिर्ब्रह्मण काचिदन्याभावादनावृतम् ।
यद्यस्त्यद्वैतहानि स्याद्वैत नो सहते श्रुति ॥

बन्धश्च मोक्षश्च मृषैव मूढा
बुद्धेर्गुण वस्तुनि कल्पयन्ति ।
दृगावृतिं मेघकृता यथा रवौ
यतोऽद्वयासङ्गचिदेकमक्षरम ॥

अस्तीति प्रत्ययो यश्च
यश्च नास्तीति वस्तुनि
बुद्धेरेव गुणावेतौ
न तु नित्यस्य वस्तुन ॥

अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि
निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने ।
अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुत ॥

न निरोधो न चोत्पत्ति
र्न बन्धो न च साधक ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त
इत्येषा परमार्थता ॥ ५७० ॥

सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्य
परमिदमतिगुह्य दर्शित ते मयाद्य ।
अपगतकलिदोष कामनिर्मुक्तबुद्धि
स्तदतुलमसकृत्त्व भावयेद मुमुक्षु ॥ ५७६ ॥

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्य
प्रश्रयेण कृतानति ।
स तेन समनुज्ञातो
ययौ निर्मुक्तब धन ॥ ५७७ ॥

गुरुरेष सदानन्द
सिन्धौ निर्मग्नमानस ।
पावयन्वसुधा सर्वा
विचचार निरन्तर ॥ ५७८ ॥

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य
सवादेनात्मलक्षणम् ।
निरूपित मुमुक्षूणा
सुखबोधोपपत्तये ॥ ५७९ ॥

हितमिदमुपदेशमाद्रियन्ता
विहितनिरस्तसमस्तचित्तदोषा ।

भवसुखविरता प्रशान्तचित्ता
　　श्रुतिरसिका यतयो मुमुक्षवो ये ॥ ५८० ॥

संसाराध्वनि तापभानुकिरणप्रोद्भूतदाहव्यथा
खिन्नाना जलकाङ्क्षया मरुभुवि भ्रान्त्या परिभ्राम्यताम् ।
अत्यासन्नसुधाम्बुधि सुखकर ब्रह्माद्वय दर्शय
न्त्येषा शकरभारती विजयते निर्वाणसंदायिनी ॥ ५८१ ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगव
त्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ
विवेकचूडामणि समाप्त ॥

॥ श्री ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

गद्यप्रबन्ध ।

॥ श्री ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

शिष्यानुशासनप्रकरणम् ।

अथ मोक्षसाधनोपदेशविधि व्याख्यास्यामो मुमुक्षूणा श्रद्दधानानामर्थिनामर्थाय ॥ १ ॥

तदिद मोक्षसाधन ज्ञान साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाय प्रतिपन्नपरमहसपारिव्राज्याय शमदमदयादियुक्ताय शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसपन्नाय शुचये ब्राह्मणाय विधिवदुपसन्नाय शिष्याय जातिकर्मवृत्तविद्याभिजनै परीक्षिताय ब्रूयात्पुन पुन यावद्ग्रहण दृढीभवति ॥ २ ॥

श्रुतिश्च— 'परीक्ष्य तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति । दृढगृहीता हि विद्या आत्मन श्रेयसे सतत्यै च भवति । विद्यासततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति, नौरिव नदी तितीर्षो ।

शास्त्र च— 'यद्यप्यस्मा इमामद्भि परिगृहीता धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय ' इति । अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात् 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता' 'आचार्य प्लावयिता तस्य सम्यग्ज्ञान प्लव इहोच्यते' इत्यादिश्रुतिभ्य , 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम्' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥

शिष्यस्य ज्ञानाग्रहण च लिङ्गैर्बुद्ध्वा तदग्रहणहेतून् अधर्मलौकिकप्रमादनित्यानित्यवस्तुविवेकविषयासजातदृढपूर्वश्रुतत्वलोकचिन्तावेक्षणजात्याद्यभिमानादीन् तत्प्रतिपक्षै श्रुतिस्मृतिविहितै अपनयेत् अक्रोधादिभि अहिंसादिभिश्च यमै , ज्ञानाविरुद्धैश्च नियमै ॥ ४ ॥

अमानित्वादिगुण च ज्ञानोपाय सम्यग्ग्राहयेत् ॥ ५ ॥

आचार्यस्तु ऊहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसपन्नो लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्त त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थित अभिन्नवृत्तो दम्भदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताहकारममत्वादिदोषविवर्जित केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी पूर्वमुपदिशेत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'यत्र नान्यत्पश्यति' 'आत्मैवेद सर्वम्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'सर्व खल्विद ब्रह्म'

इत्याद्या आत्मैक्यप्रतिपादनपरा श्रुती ॥ ६ ॥

उपदिश्य च ग्राहयेत् ब्रह्मणो लक्षणम् 'य आत्मापहत-पाप्मा' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'योऽशनायापिपासे' 'नेति नेति' 'अस्थूलमनणु' 'स एष नेति नेति' 'अदृष्ट द्रष्टृ' 'विज्ञानमानन्द ब्रह्म' 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' 'अदृश्येऽना-त्म्येऽनिरुक्ते' 'स वा एष महानज आत्मा' 'अप्राणो ह्य-मना' 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज' 'विज्ञानघन एव' 'अन-न्तरमबाह्यम्' 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' 'आ-काशो वै नाम' इत्यादिश्रुतिभि ॥ ७ ॥

स्मृतिभिश्च— 'न जायते म्रियते' 'नादत्ते कस्यचित्पा-पम' 'यथाकाशस्थितो नित्यम्' 'क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि' 'न सत्तन्नासदुच्यते' 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' 'सम सर्वेषु भूतेषु' 'उत्तम पुरुषस्त्वन्य' इत्यादिभि श्रुत्युक्तलक्षणावि रुद्धाभि परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभि तस्य सर्वेणा-नन्यत्वप्रतिपादनपराभिश्च ॥ ८ ॥

एव श्रुतिस्मृतिभि गृहीतपरमात्मलक्षण शिष्य ससारसा-गरादुत्तितीर्षु पृच्छेत्— कस्त्वमसि सोम्य इति ॥ ९ ॥

स यदि ब्रूयात्— ब्राह्मणपुत्र अदोन्वय ब्रह्मचार्या-

सम्, गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहसपरिव्राट् ससारसा गरात् जन्ममृत्युमहाग्राहात् उत्तितीर्षुरिति ॥ १० ॥

आचार्यो ब्रूयात्— इहैव तव सोम्य मृतस्य शरीर वयोभिरद्यते मृद्भाव वापद्यते । तत्र कथ ससारसागरादुद्धर्तुमिच्छसीति । न हि नद्या अवरे कूले भस्मीभूते नद्या पारं तरिष्यसीति ॥ ११ ॥

स यदि ब्रूयात्— अन्योऽह शरीरात् । शरीर तु जायते म्रियते वयोभिरद्यते मृद्भावमापद्यते शस्त्राग्न्यादिभिश्च विनाश्यते व्याध्यादिभिश्च प्रयुज्यते । तस्मिन् अह स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्ट पुन पुन शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरान्तर यास्यामि पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरम् । एवमेवाहमनादौ ससारे देवमनुष्यतिर्यङ्निरयस्थानेषु स्वकर्मवशादुपात्तमुपात्त शरीर त्यजन् नव नव चान्यदुपाददानो जन्ममरणप्रबन्धचक्रे घटीयन्त्रवत् स्वकर्मणा भ्राम्यमाण क्रमेणेद शरीरमासाद्य ससारचक्रभ्रमणादस्मान्निर्विण्णो भगवन्तमुपसन्नोऽस्मि ससारचक्रभ्रमणप्रशमनाय । तस्मान्नित्य एवाह शरीरादन्य । शरीराणि आगच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासासीव पुरुषस्येति ॥ १२ ॥

आचार्यो ब्रूयात्— साध्ववादी , सम्यक्पश्यसि । कथ मृषा अवादी ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहसपरिव्राडिति ॥ १३ ॥

स यदि ब्रूयात्— भगवन् कथमह मृषावादिषम् इति ॥

त प्रति ब्रूयादाचार्य — यतस्त्व भिन्नजात्यन्वयसस्कार शरीर जात्यन्वयसस्कारवर्जितस्यात्मन प्रत्यभ्यज्ञासी ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ॥ १५ ॥

स यदि पृच्छेत्— कथ भिन्नजात्यन्वयसस्कार शरीरम्, कथ वा अह जात्यन्वयसस्कारवर्जित इति ॥ १६ ॥

आचार्यो ब्रूयात्— शृणु सोम्य तदेव यथेद शरीर त्वत्तो भिन्न भिन्नजात्यन्वयसस्कारम्, त्व च जात्यन्वयसस्कारवर्जित इत्युक्त्वा त स्मारयेत्—स्मर्तुमर्हसि सोम्य परमात्मान सर्वात्मान यथोक्तलक्षण श्रावितोऽसि ‘सदेव सोम्येदम्’ इत्यादिभि श्रुतिभि स्मृतिभिश्च, लक्षण च तस्य श्रुतिभि स्मृतिभिश्च ॥

लब्धपरमात्मलक्षणस्मृतये ब्रूयात्— योऽसावाकाशनामा नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूत अशरीर अस्थूलादिलक्षण अप हतपाप्मत्वादिलक्षणश्च सर्वै ससारधर्मैरनागन्धित यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म एष त आत्मा सर्वान्तर अदृष्टो द्रष्टा अश्रुत श्रो-

ता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता नित्यविज्ञानस्वरूप अन न्तर अबाह्य विज्ञानघन एव परिपूर्ण आकाशवत् अनन्त शक्ति आत्मा सर्वस्य अशनायादिवर्जित आविर्भावतिरोभा-ववर्जितश्च स्वात्मविलक्षणयो नामरूपयो जगद्बीजभूतयो स्वात्मस्थयो तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीययो स्वसवेद्यया सद्भावमात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वाद्व्याकर्ता अव्याकृतयो ॥ १८ ॥

ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मा दात्मन आकाशनामाकृती सवृत्ते । तच्चाकाशाख्य भूतमनेन प्रकारेण परमात्मन सभूत प्रसन्नादिव सलिलान्मलमिव फेनम । न सलिल न च सलिलादत्यन्त भिन्न फेनम्, सलि-लव्यतिरेकेणादर्शनात्, सलिल तु स्वच्छम अन्यत फेनान्मल-रूपात् । एव परमात्मा नामरूपाभ्यामन्य फेनस्थानीयाभ्या शुद्ध प्रसन्नस्तद्विलक्षण । ते नामरूपे अव्याकृते सती व्या-क्रियमाणे फेनस्थानीये आकाशनामाकृती सवृत्ते ॥ १९ ॥

ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वा-युभावमापद्येते, ततोऽप्यग्निभावम, अग्नेरब्भावम, तत पृथि वीभावम्, इत्येवक्रमेण पूर्वपूर्वभवस्योत्तरोत्तरानुप्रवेशेन पञ्च महाभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि । तत पञ्चगुणविशिष्टा

पृथिवी । पृथिव्याश्च पञ्चात्मिका व्रीहियवाद्या ओषधय जायन्ते । ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहित शुक्र च स्त्रीपुसशरीरसबन्धि जायते । तदुभयम् ऋतुकाले अविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्भूतं मन्त्रसस्कृत गर्भाशये निषिच्यते । तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमान गर्भीभूत नवमे दशमे वा मासि जायते ॥ २० ॥

तज्जात लब्धनामाकृतिक जातकर्मादिभि मन्त्रसस्कृत पुन उपनयनसस्कारयोगेण ब्रह्मचारिसज्ञ भवति । तदेव शरीर पत्नीयोगसस्कारयोगेण गृहस्थसज्ञ भवति । तदेव वनस्थसस्कारेण तापससज्ञ भवति । तदेव क्रियानिवृत्तिनिमित्तेन सस्कारेण परिव्राट्सज्ञ भवति । इत्येव त्वत्तो भिन्न भिन्नजात्यन्वयसस्कार शरीरम ॥ २१ ॥

मनश्चेन्द्रियाणि च नामरूपात्मकान्येव, 'अन्नमय हि सोम्य मन ' इत्यादिश्रुतिभ्य ॥ २२ ॥

कथ चाह भिन्नजात्यन्वयसस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु— योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षण स एव नामरूपे व्याकुर्वन सृष्ट्वेद शरीर स्वय सस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह प्रविष्ट अन्यैरदृष्ट स्वय पश्यन् तथा अश्रुत शृण्वन्

अमतो मन्वान अविज्ञातो विजानन सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते इति। अस्मिन्नर्थे श्रुतय सहस्रश — 'तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्' 'अन्त प्रविष्ट शास्ता जनानाम्' 'स एष इह प्रविष्ट' 'एष त आत्मा' 'स एतमेव सीमान विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा' 'सेय देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता' इत्याद्या श्रुतय ॥ २३ ॥

स्मृतयोऽपि—'आत्मैव देवता सर्वा' 'नवद्वारे पुरे देही' 'क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि' 'सम सर्वेषु भूतेषु' 'उपद्रष्टानुमन्ता च' 'उत्तम पुरुषस्त्वन्य' 'अशरीर शरीरेषु' इत्याद्या। तस्मात् जात्यन्वयसस्कारवर्जितस्त्वमिति सिद्धम् ॥२४॥

स यदि ब्रूयात्— अन्य एवाहमज्ञ सुखी दु खी बद्ध ससारी, अन्योऽसौ मद्विलक्षण अससारी देव, तमह बल्युपहारनमस्कारादिभि वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्य ससारसागरादुत्तितीर्षुरस्मि। कथमहं स एवेति ॥ २५ ॥

आचार्यो ब्रूयात्— नैव सोम्य प्रतिपत्तुमर्हसि, प्रतिषिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्ते। कथ प्रादिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह— 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'ब्रह्म त परादाद्यो-

ऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' 'मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवमाद्या ।। २६ ।।

एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्ते ससारगमन दर्शयन्ति ।।२७।।

अभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्ष दर्शयन्ति सहस्रश । 'स आत्मा तत्त्वमसि इति परमात्मभाव विधाय 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्युक्त्वा 'तस्य तावदेव चिरम् इति मोक्ष दर्शयन्त्यभेदविज्ञानादेव । सत्याभिसधस्यातस्करस्येव दाहाद्यभावदृष्टान्तेन ससाराभाव दर्शयन्ति । भेददर्शनादसत्याभिसधस्य ससारगमन दर्शयन्ति तस्करस्येव दाहादिदृष्टान्तेन ।। २८ ।।

'त इह व्याघ्रो वा इत्यादिना च अभेददर्शनात् 'स स्व राड् भवति' इत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन ससारगमन दर्शयन्ति 'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' इति प्रतिशाखम् । तस्मात् मृषैवैवमवादी ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय ससारी परमात्मविलक्षण इति ।। २९ ।।

तस्मात्प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य, भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य, कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादे, कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेध कृतो वेदितव्य , कर्मणा तत्साधनाना च यज्ञोपवीतादीना परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरु-

द्धत्वात् । ससारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि, न परमात्मनोऽभेददर्शिन । भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वम् ॥ ३० ॥

यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निविवर्तयिषितानि कर्मसाधनासबन्धिन कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसबन्धिनश्च, परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्ति नावक्ष्यत 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यै, भेदप्रतिपत्तिनिन्दा च नाभ्यधास्यत् 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' 'अनन्वागत पुण्येनानन्वागत पापेन' 'अत्र स्तेनोऽस्तेन ' इत्यादिना ॥

कर्मासबन्धिस्वरूपत्व कर्मनिमित्तवर्णाद्यसबन्धरूपता च नाभ्यधास्यत् कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यद्यपरितित्याजयिषितानि । तस्मात्ससाधन कर्म परित्यक्तव्य मुमुक्षुणा, परमात्माभेददर्शनविरोधात् । आत्मा च पर एवेति प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुत्युक्तलक्षण ॥ ३१ ॥

स यदि ब्रूयात्— भगवन्, दह्यमाने च्छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदना, अशनायादिनिमित्त च प्रत्यक्ष दु ख मम । परश्चायमात्मायमात्मापहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास सर्वगन्धरसवर्जित श्रूयते सर्वश्रुतिषु

स्मृतिषु च । कथ तद्विलक्षण अनेकससारधर्मसयुक्त परमात्मानमात्मत्वेन मा च ससारिण परमात्मत्वेन अग्निमिव शीतत्वेन प्रतिपद्येय? ससारी च सन् सर्वाभ्युदयनि श्रेयससाधने अधिकृत अभ्युदयानि श्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथ परित्यजेयमिति ॥ ३३ ॥

त प्रति ब्रूयात्— यदवोचो दह्यमाने च्छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदनोपलभ्यते ममेति, तदसत् । कस्मात्? दह्यमाने च्छिद्यमान इव वृक्षे उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयैव वेदना । यत्र हि दाह छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादि वेदना लोक , न वेदना दाहाद्युपलब्धरीति । कथम्? क ते वेदनेति पृष्ट शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहादिस्तत्रैव व्यपदिशति, न तूपलब्धरीति । यद्युपलब्धरि वेदना स्यात् वेदनानिमित्त वा दाहच्छेदादि वेदनाश्रयत्वेनोपदिशेद्दाहाद्याश्रयवत् ॥ ३४ ॥

स्वय च नोपलभ्येत, चक्षुर्गतरूपवत् । तस्मात् दाहच्छेदादिसमानाश्रयत्वेन उपलभ्यमानत्वाद्दाहादिवत् कर्मभूतैव वेदना । भावरूपत्वाच्च साश्रया तण्डुलपाकवत् । वेदनासमानाश्रय

एव तत्सस्कार स्मृतिसमानकाल एवोपलभ्यमानत्वात् वेद-नाविषय तन्निमित्तविषयश्च द्वेषोऽपि सस्कारसमानाश्रय एव । तथा चोक्तम्— रूपसस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भय च यत् । गृह्यते धीश्रय तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभय सदा ॥ ३५ ॥

किमाश्रया पुन रूपादिसस्कारादय इति, उच्यते— यत्र कामादय । क पुनस्ते कामादय ? 'काम सकल्पो विचिकित्सा' इत्यादिश्रुते बुद्धावेव । तत्रैव रूपादिसस्कारादयोऽपि, 'कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदये' इति श्रुते । 'कामा येऽस्य हृदि श्रिता ' 'तीर्णो हि यदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य' 'असङ्गो ह्ययम्' 'तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा ' इत्यादिश्रुतिशतेभ्य , 'अविकार्योऽयमुच्यते 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' इत्यादिभ्य — इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मो नात्मन इति— स्मृतिभ्यश्च कर्मस्थैवाशुद्धि नात्मस्था इति ॥ ३६ ॥

अतो रूपादिसस्काराद्यशुद्धिसबन्धाभावात् न परस्मादात्मनो विलक्षणस्त्वमिति प्रत्यक्षादिविरोधाभावात् युक्त पर एवात्माहमिति प्रतिपत्तुम , 'तदात्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मीति' 'एकधैवाऽनुद्रष्टव्यम' 'अहमेवाधस्तात्' 'आत्मैवाधस्तात्'

'सर्वमात्मान पश्येत्' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैव 'इद सर्वं यदयमात्मा 'स एषोऽकल , 'अनन्तरमबाह्यम्' 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज ' 'ब्रह्मैवेदम् 'एतया द्वारा प्रापद्यत 'प्रज्ञानस्य नामधेयानि' 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म 'तस्माद्वा' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'एको देव सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी' 'अशरीर शरीरेषु' 'न जायते म्रियते' 'स्वप्रान्त जागरितान्तम्' 'स म आत्मेति विग्यात्' 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' 'तदेजति तन्नैजति' 'वेनस्तत्पश्यन्' 'तदेवाग्नि ' 'अह मनुरभव सूर्यश्च' 'अन्त प्रविष्ट शास्ता जनानाम्' 'सदेव सोम्य' 'तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्य ॥ ३७ ॥

स्मृतिभ्यश्च 'पू प्राणिन सर्व एव गुहाशयस्य' 'आत्मैव देवता ' 'नवद्वारे पुरे' 'सम सर्वेषु भूतेषु' 'विद्याविनयसपन्ने' 'अविभक्त विभक्तेषु' 'वासुदेव सर्वम' इन्यादिभ्य एक एवात्मा पर ब्रह्म सर्वससारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

स यदि ब्रूयात्— यदि भगवन् अनन्तर अबाह्य सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज कृत्स्न प्रज्ञानघन एव सैन्धवघनव-

दात्मा सर्वमूर्तिभेदवर्जित आकाशवदेकरस, किमिद दृश्यते श्रूयते वा साध्य साधन वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्ध वादिशतविप्रतिपत्तिविषय इति ॥ ३९ ॥

आचार्यो ब्रूयात्— अविद्याकृतमेतद्यदिद दृश्यते श्रूयते वा साध्य साधन साधकश्चेति। परमार्थतस्त्वेक एवात्मा अविद्यादृष्टे अनेकवत् आभासते, तिमिरदृष्ट्या अनेकचन्द्रवत्। 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्' 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति' 'मृत्यो स मृत्युमाप्नोति' 'अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्' 'अथ यदल्प तन्मर्त्यमिति' 'वाचारम्भण विकारो नामधेयम' 'अनृतम्' 'अन्योऽसावन्योऽहम्' इति भेददर्शननिन्दोपपत्तेरविद्याकृत द्वैतम्, 'एकमेवाद्वितीयम्' 'यत्र त्वस्य' 'को मोह क शोक' इत्याद्येकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति ॥ ४० ॥

यद्येव भगवन्, किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते उत्पत्ति प्रलयश्चेति? ॥ ४१ ॥

अत्रोच्यते— अविद्यावत उपात्तशरीरादिभेदस्य इष्टानिष्टयोगिनमात्मान मन्यमानस्य साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानत इष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहार चेच्छत शनै-

कूटस्थाद्वयात्मबोधप्रकरणम् ।

सुखमासीन ब्राह्मण ब्रह्मनिष्ठ कश्चित् ब्रह्मचारी जन्मजरामरणलक्षणात् ससारात् निर्विण्णो मुमुक्षु विधिवदुपसन्न पप्रच्छ— भगवन्, कथमह ससारान्मोक्ष्ये शरीरेन्द्रियविषयवेदनावान् । जागरिते दु खमनुभवामि, तथा स्वप्नेऽनुभवामि । पुन पुन सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोर्दु खमनुभवामि । किमयमेव मम स्वभाव ? किं वा अन्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिक ? इति । यदि अयमेव स्वभाव, न मे मोक्षाशा, स्वभावस्यावर्जनीयत्वात् । अथ नैमित्तिक, निमित्तपरिहारे स्यान्मोक्षोपपत्ति ॥ ४५ ॥

त गुरुरुवाच—शृणु वत्स, न तवाय स्वभाव, किंतु नैमित्तिक ॥ ४६ ॥

इत्युक्त शिष्य उवाच—किं निमित्तम् ? किं वा तस्य निवर्तकम् ? को वा मम स्वभाव ? यस्मिन्निमित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभाव रोगनिमित्तनिवृत्ताविव रोगी स्वभाव प्रतिपद्येयेति ॥ ४७ ॥

गुरुरुवाच—अविद्या निमित्तम्, विद्या तस्या निवर्तिका । अविद्याया निवृत्ताया तन्निमित्ताभावात् मोक्ष्यसे जन्ममरण-

लक्षणात्ससारात् । स्वप्नजाग्रद्दु ख च नानुभविष्यसीति ॥

शिष्य उवाच—का सा अविद्या? किंविषया वा? विद्या च का अविद्यानिवर्तिका यया स्वभाव प्रतिपद्येय? इति ॥

गुरुरुवाच—त्व परमात्मान सन्तम् असंसारिण संसार्यहमस्मीति विपरीत प्रतिपद्यसे, अकर्तार सन्त कर्तेति, अभोक्तार सन्त भोक्तेति, विद्यमान चाविद्यमानमिति । इयमविद्या ॥ ५० ॥

शिष्य उवाच—यद्यप्यहं विद्यमान, तथापि न परमात्मा । कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षण संसारो मम स्वभाव, प्रत्यक्षादिभि प्रमाणै अनुभूयमानत्वान् । न अविद्यानिमित्त, अविद्यायाश्चात्मविषयत्वानुपपत्ते । अविद्या नाम अन्यस्मिन् अन्यधर्माध्यारोपणा, यथा प्रसिद्ध रजत प्रसिद्धाया शुक्तिकायाम्, यथा प्रसिद्ध पुरुष स्थाणावध्यारोपयति, प्रसिद्ध वा स्थाणु पुरुषे, नाप्रसिद्ध प्रसिद्धे, प्रसिद्ध वा अप्रसिद्धे । न च आत्मन्यनात्मानमध्यारोपयति, आत्मन अप्रसिद्धत्वात्, तथा आत्मानम् अनात्मनि, आत्मनोऽप्रसिद्धत्वादेव ॥ ५१ ॥

त गुरुरुवाच— न, व्यभिचारात् । न हि वत्स, प्रसिद्ध प्रसिद्ध एवाध्यारोपयतीति नियन्तु शक्यम, आत्मन्यध्या-

रोपणदर्शनात्, गौरोऽहं कृष्णोऽहमिति देहधर्मस्य अहंप्रत्ययविषये आत्मनि, अहंप्रत्ययविषयस्य च आत्मनः देहे अयमहमस्मीति ॥ ५२ ॥

शिष्य आह— प्रसिद्ध एव तर्ह्यात्मा अहंप्रत्ययविषयतया, देहश्च अयमिति। तत्रैवं सति, प्रसिद्धयोरेव देहात्मनोरितरेतराध्यारोपणा स्थाणुपुरुषयोः शुक्तिकारजतयोरिव। तत्र कं विशेषमाश्रित्य भगवतोक्तं प्रसिद्धयोरितरेतराध्यारोपणेति नियन्तुं न शक्यते इति? ॥ ५३ ॥

गुरुराह— शृणु, सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मानौ। न तु स्थाणुपुरुषाविव विविक्तप्रत्ययविषयतया सर्वलोकप्रसिद्धौ। कथं तर्हि? नित्यमेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययविषयतया प्रसिद्धौ। न हि अयं देहः, अयमात्मा, इति विविक्ताभ्यां प्रत्ययाभ्यां देहात्मानौ गृह्णाति यः कश्चित्। अत एव हि मोमुह्यते लोकः आत्मानात्मविषये एवमात्मा, नैवमात्मा इति। इमं विशेषमाश्रित्यावोचं नैवं नियन्तुं शक्यमिति ॥ ५४ ॥

ननु, अविद्याध्यारोपितं यत्र यत् तदसत् तत्र दृष्टम्, यथा रजतं शुक्तिकायाम्, स्थाणौ पुरुषः, रज्ज्वां सर्पः, आकाशे तलमलिनत्वमित्यादि। तथा देहात्मनोरपि नित्य-

मेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययेन इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात्। तत् इतरेतरयो नित्यमेव असत्त्व स्यात्। यथा शुक्तिकादिषु अविद्याध्यारोपिताना रजतादीना नित्यमेव अत्यन्तासत्त्वम्, तद्विपरीताना च विपरीतेषु, तद्वत् देहात्मनोरविद्ययैव इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात्। तत्रैव सति देहात्मनोरसत्त्व प्रसज्येत। तच्चानिष्टम्, वैनाशिकपक्षत्वात्। अथ तद्विपर्ययेण देह आत्मन्यविद्यया अध्यारोपित, देहस्यात्मनि सति असत्त्व प्रसज्येत। तच्चानिष्टम्, प्रत्यक्षादिविरोधात्। तस्माद्देहात्मानौ नाविद्यया इतरेतरस्मिन् अध्यारोपितौ। कथ तर्हि? वशस्तम्भवन्नित्यसयुक्तौ ॥ ५५ ॥

न, अनित्यत्वपरार्थत्वप्रसङ्गात्। सहतत्वात् परार्थत्वम् अनित्यत्व च वशस्तम्भादिवदेव। किंच— यस्तु परैर्देहेन सहत कल्पित आत्मा स सहतत्वात् परार्थ। तेन असहत परोऽन्यो नित्य सिद्धस्तावत् ॥ ५६ ॥

तस्यासहतस्य देहे देहमात्रतया अध्यारोपितत्वेन असत्त्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गो भवति। तत्र निरात्मको देह इति वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोष स्यात् ॥ ५७ ॥

न, स्वत एवात्मन आकाशस्येव असहतत्वाभ्युपगमात्

सर्वेण असहत स च आत्मेति न निरात्मको देहादि सर्व स्यात् । यथा चाकाश सर्वेणासहतमिति सर्व न निराकाश भवति, एवम् । तस्मान्न वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोष स्यात् ॥५८॥

यत्पुनरुक्तम्—देहस्यात्मन्यसत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोध स्यादिति, तन्न, प्रत्यक्षादिभि आत्मानि देहस्य सत्त्वानुपलब्धे । न ह्यात्मनि—कुण्डे बदरम्, क्षीरे सर्पि, तिले तैलम्, भित्तौ चित्रमिव च—प्रत्यक्षादिभि देह उपलभ्यते । तस्मान्न प्रत्यक्षादिविरोध ॥ ५९ ॥

कथ तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धात्मनि देहाध्यारोपणा, देहे चात्मारोपणा? ॥ ६० ॥

नाय दोष, स्वभावप्रसिद्धत्वादात्मन । न हि कादाचित्कसिद्धावेव अध्यारोपणा न नित्यसिद्धौ इति नियन्तु शक्यम्, आकाशे तलमलाद्यध्यारोपणदर्शनात् ॥ ६१ ॥

किं भगवन्, देहात्मनो इतरेतराध्यारोपणा देहादिसघातकृता, अथवा आत्मकृता? इति ॥ ६२ ॥

गुरुरुवाच—यदि देहादिसघातकृता, यदि वा आत्मकृता, कि तत्र स्यात्? ॥ ६३ ॥

इत्युक्त शिष्य आह—यद्यह देहादिसघातमात्र, ततो म-

माचेतनत्वात् परार्थत्वमिति न मत्कृता देहात्मनो इतरेतराध्यारोपणा । अथाहमात्मा परोऽन्य सघातात्, चितिमत्त्वात् स्वार्थ इति मयैव चितिमता आत्मनि अध्यारोपणा क्रियते सर्वानर्थबीजभूता ॥ ६४ ॥

इत्युक्तो गुरुरुवाच—अनर्थबीजभूता चेन्मिथ्याध्यारोपणा जानीषे, मा कार्षीस्तर्हि ॥ ६५ ॥

नैव भगवन्, शक्नोमि न कर्तुम् । अन्येन केनचित्प्रयुक्तोऽह् न स्वतन्त्र इति ॥ ६६ ॥

न तर्हि अचितिमत्त्वात् स्वार्थ त्वम् । येन प्रयुक्त अस्वतन्त्र प्रवर्तसे स चितिमान् स्वार्थ । सघात एव त्वम् ॥

यद्यचेतनोऽहम्, कथ सुखदु खवेदना भवदुक्त च जानामि? ॥ ६८ ॥

गुरुरुवाच— किं सुखदु खवेदनाया मदुक्ताच्चान्यस्त्वम्, कि वा अनन्य एव? इति ॥ ६९ ॥

शिष्य उवाच— नाह् तावदनन्य । कस्मात्? यस्मात्तदुभय कर्मभूत घटादिकमिव जानामि । यद्यनन्योऽहम्, तेन तदुभय न जानीयाम्, किंतु जानामि, तस्मादन्य । सुखदु खवेदनाविक्रिया च स्वार्थैव प्राप्नोति, त्वदुक्त च

स्यात्, अनन्यत्वे। न च तयो स्वार्थता युक्ता। न हि चन्दनकण्टककृते सुखदु खे चन्दनकण्टकार्थे, घटोपयोगो वा घटार्थे। तस्मात् तद्विज्ञातुर्मम चन्दनादिकृत अर्थ। अह हि ततोऽन्य समस्तमर्थं जानामि बुद्ध्यारूढम्॥ ७०॥

तं गुरुरुवाच— एव तर्हि स्वार्थस्त्वं चितिमत्त्वान्न परेण प्रयुज्यसे। न हि चितिमान्परतन्त्र परेण प्रयुज्यते, चितिमतश्चितिमदर्थत्वानुपपत्ते समत्वात्प्रदीपप्रकाशयोरिव। नापि अचितिमदर्थत्व चितिमतो भवति, अचितिमतोऽचितिमत्त्वादेव स्वार्थसबन्धानुपपत्ते। नापि अचितिमतो अन्योन्यार्थत्व दृष्टम्। न हि काष्ठकुड्ये अन्योन्यार्थं कुर्वाते॥ ७१॥

ननु चितिमत्त्वे समेऽपि भृत्यस्वामिनो अन्योन्यार्थत्व दृष्टम्॥ ७२॥

नैवम्, अग्नेरुष्णप्रकाशवत्तव चितिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। प्रदर्शितश्च दृष्टान्त प्रदीपप्रकाशयोरिति। तत्रैव सति स्वबुद्ध्यारूढमेव सर्वमुपलभसे अग्न्युष्णप्रकाशतुल्येन कूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपेण। यदि चैवमात्मन सर्वदा निर्विशेषत्वमुपगच्छसि, किमित्यूचिवान् 'सुषुप्ते विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयो दु खमनुभवामि, किमयमेव मम स्वभाव किं वा नैमि-

त्तिक ' इति च । किमसौ व्यामोहोऽपगत , किं वा न ?

इत्युक्त शिष्य आह— भगवन्, अपगत त्वत्प्रसादात् । किंतु मम कूटस्थताया संशय । कथम् ? शब्दादीना स्वत -सिद्धिर्नास्ति, अचेतनत्वात्, शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषाम् । प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणाना नीलपीताद्याकारवता स्वत सिद्ध्यसभवात् । तस्माद्बाह्याकारनिमित्तत्व गम्यते इति बाह्याकारवत् शब्दाद्याकारत्वसिद्धि । तथा प्रत्ययानामपि अहप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदाना सहतत्वात् अचैतन्योपपत्ते । स्वार्थत्वासभवात् स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धि शब्दादिवदेव । असहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात् स्वार्थोऽपि अहप्रत्ययाना नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति विक्रियावानेव, कथ कूटस्थ इति सशय ॥ ७४ ॥

त गुरुरुवाच—न युक्तस्तव सशय , यतस्तेषा प्रत्ययाना नियमेन अशेषत उपलब्धेरेव अपरिणामित्वात् कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चयहेतुमेव अशेषचित्तप्रचारोपलब्धि सशयहेतुमात्थ । यदि हि तव परिणामित्व स्यात्, अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धिर्न स्यात् चित्तस्येव स्वविषये यथा चेन्द्रियाणा स्वविषयेषु । न च तथा आत्मनस्तव स्वविषयैकदेशोपलब्धि । अत कूटस्थतैव तवेति ॥ ७५ ॥

तत्राह—उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैव, उपलब्धु कूटस्थात्मता चेति विरुद्धम् ।। ७६ ।।

न, धात्वर्थविक्रियायाम् उपलब्ध्युपचारात् । यो हि बौद्ध प्रत्यय स धात्वर्थो विक्रियात्मक आत्मन उपलब्ध्याभासफलावसान इति उपलब्धिशब्देन उपचर्यते, यथा च्छिदिक्रिया द्वैधीभावफलावसानेति धात्वर्थत्वेनोपचर्यते तद्वत् ।। ७७ ।।

इत्युक्त शिष्य आह—ननु भगवन्, मम कूटस्थत्वप्रतिपादन प्रति असमर्थो दृष्टान्त । कथम्? छिदि छेद्यविक्रियावसाना उपचर्यते यथा धात्वर्थत्वेन, तथा उपलब्धिशब्दोपचरितोऽपि धात्वर्थो बौद्धप्रत्यय आत्मन उपलब्धिविक्रियावसानश्चेत्, नात्मन कूटस्थता प्रतिपादयितु समर्थ ।। ७८ ।।

गुरुरुवाच—सत्यमेव स्यात्, यदि उपलब्ध्युपलब्ध्रो विशेष । नित्योपलब्धिमात्र एव हि उपलब्धा । न तु तार्किकसमय इव अन्या उपलब्धि अन्य उपलब्धा च ।। ७९ ।।

ननूपलब्धिफलावसानो धात्वर्थ कथमिति ।। ८० ।।

उच्यते शृणु, उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युक्तम् । किं न श्रुत तत् त्वया? न त्वात्मा विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तम् ।। ८१ ।।

शिष्य आह—कथं तर्हि कूटस्थे मयि अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धृत्वमित्याऽऽत्थ? ॥ ८२ ॥

तं गुरुरुवाच—सत्यमेवावोचम्, तेनैव कूटस्थतामब्रव तव ॥ ८३ ॥

यद्येवं भगवन्, कूटस्थनित्योपलब्धिस्वरूपे मयि शब्दाद्याकारबौद्धप्रत्ययेषु च मत्स्वरूपोपलब्ध्याभासफलावसानवत्सु उत्पद्यमानेषु कस्त्वपराधो मम? ॥ ८४ ॥

सत्यम्, नास्त्यपराध , किंतु अविद्यामात्रस्त्वपराध इति प्रागेवावोचम् ॥ ८५ ॥

यदि भगवन्, सुषुप्त इव मम विक्रिया नास्ति, कथं स्वप्नजागरिते? ॥ ८६ ॥

तं गुरुरुवाच—किं त्वनुभूयेते त्वया सततम् ॥ ८७ ॥

शिष्य उवाच—बाढमनुभवामि, किंतु विच्छिद्य विच्छिद्य, न तु सततम् ॥ ८८ ॥

गुरुरुवाच— तर्ह्यागन्तुके त्वेते, न तवात्मभूते । यदि तवात्मभूते चैतन्यस्वरूपवत् स्वत सिद्धे सतते एव स्याताम्। किंच, स्वप्नजागरिते न तव आत्मभूते, व्यभिचारित्वात् वस्त्रादिवत् । न हि यस्य यत् स्वरूपं तत् तद्व्यभिचारि दृष्टम् ।

स्वप्नजागरिते तु चैतन्यमात्रत्वात् व्यभिचरत । सुषुप्ते चेत् स्वरूप व्यभिचरेत् तत् नष्ट नास्तीति वा बाध्यमेव स्यात्, आगन्तुकानामतद्धर्माणामुभयात्मकत्वदर्शनात्, यथा धनवस्त्रादीना नाशो दृष्ट, स्वप्नभ्रान्तिलब्धाना तु अभावो दृष्ट ॥ ८९ ॥

ननु एव भगवन्, चैतन्यस्वरूपमपि आगन्तुक प्राप्तम्, स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्ते अनुपलब्धे । अचैतन्यस्वरूपो वा स्यामहम् ॥ ९० ॥

न, पश्य, तदनुपपत्ते । चैतन्यस्वरूप चेदागन्तुक पश्यसि, पश्य, नैतत् वर्षशतेनापि उपपत्त्या कलयितुं शक्नुमो वयम्, अन्यो वाचैतन्योऽपि । तस्य सहतत्वात् पारार्थ्यम् अनेकत्व नाशित्वं च न केनचिदुपपत्त्या वारयितु शक्यम्, अस्वार्थस्य स्वत सिद्ध्यभावादित्यवोचाम । चैतन्यस्वरूपस्य तु आत्मन स्वत सिद्धे अन्यानपेक्षत्व न केनचित् वारयितु शक्यम्, अव्यभिचारात् ॥ ९१ ॥

ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति ॥९२॥

न, व्याहतत्वात् । कथ व्याघात ? पश्यतस्तव न पश्यामीति व्याहत वचनम् । न हि कदाचित् भगवन्, सुषुप्ते मया चैत

न्यमन्यद्वा किंचित् दृष्टम् । पश्यन् तर्हि सुषुप्ते त्वम्, यस्मात् दृष्टमेव प्रतिषेधसि, न दृष्टिम् । या तव दृष्टि तच्चैतन्यमिति मयोक्तम् । यया त्व विद्यमानया न किंचित् दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टि त्वच्चैतन्यम् । तर्हि सर्वत्र अव्यभिचारात् कूटस्थनित्यत्व सिद्ध स्वत एव, न प्रमाणापेक्षम् । स्वत सिद्धस्य हि प्रमातु अन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति प्रमाणापेक्षा । या तु अन्या नित्या परिच्छित्तिरपेक्ष्यते अन्यस्य अपरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय, सा हि नित्यैव कूटस्था स्वयज्योति स्वभावा । आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न ता प्रति प्रमाणापेक्षा, तत्स्वभावत्वात् । यथा प्रकाशनमुष्णत्व वा लोहोदकादिषु परत अपेक्ष्यते अग्न्यादित्यादिभ्य, अतत्स्वभावत्वात्, न अग्न्यादित्यादीना तदपेक्षा, सदा तत्स्वभावत्वात् ॥

अनित्यत्वे एव प्रमा स्यात्, न नित्यत्वे इति चेत् ॥ ९४ ॥

न, अवगतेर्नित्यत्वानित्यत्वयो विशेषानुपपत्ते । न हि अवगते प्रमात्वे अनित्या अवगति प्रमा, न नित्या इति विशेष अवगम्यते ॥ ९५ ॥

नित्याया प्रमातु अपेक्षाभाव, अनित्याया तु यत्नान्तरितत्वात् अवगति अपेक्ष्यत इति विशेष स्यादिति चेत् ॥९६॥

सिद्धा तर्हि आत्मन प्रमातु स्वत सिद्धि प्रमाणनिरपेक्षतयैवेति ॥ ९७ ॥

अभावेऽपि अपेक्षाभाव, नित्यत्वात् इति चेत् ॥ ९८ ॥

न, अवगतेरेव आत्मनि सद्भावादिति परिहृतमेतत्। प्रमातुश्चेन् प्रमाणापेक्षा सिद्धि कस्य प्रमित्सा स्यात्। यस्य प्रमित्सा स एव प्रमाता अभ्युपगम्यते। तदीया च प्रमित्सा प्रमेयविषयैव, न प्रमातृविषया, प्रमातृविषयत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात् प्रमातु तदिच्छायाश्च तस्याप्यन्य प्रमाता तस्याप्यन्य इति, एवमेव इच्छाया प्रमातृविषयत्वे। प्रमातु आत्मन अव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्ति। लोके हि प्रमेय नाम प्रमातु इच्छास्मृतिप्रयत्नप्रमाणजन्मव्यवहित सिध्यति, नान्यथा, अवगति प्रमेयविषया दृष्टा। न च प्रमातु प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केनचित् व्यवहित कल्पयितु शक्य इच्छादीनामन्यतमेनापि। स्मृतिश्च स्मर्तव्यविषया, न स्मर्तृविषया। तथा-इच्छाया इष्टविषयत्वमेव, न इच्छावद्विषयत्वम्। स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वेऽपि हि उभयो अनवस्था पूर्ववत् अपरिहार्या स्यात् ॥

ननु प्रमातृविषयावगत्यनुत्पत्तौ अनवगत एव प्रमाता स्यादिति चेत् ॥ १०० ॥

न, अवगन्तु अवगते अवगन्तव्यविषयत्वात् । अवगन्तृ-विषयत्वे चानवस्था पूर्ववत्स्यात् । अवगतिश्चात्मनि कूटस्थनि-त्यात्मज्योति अन्यत अनपेक्षेव सिद्धा, अग्न्यादित्याद्युष्ण-प्रकाशवदिति पूर्वमेव प्रसाधितम् । अवगते चैतन्यात्मज्यो-तिष स्वात्मनि अनित्यत्वे आत्मन स्वार्थतानुपपत्ति । कार्यकरणसघातवत् सहतत्वात् पारार्थ्य दोषवत्त्व च अवो-चाम । कथम्? चैतन्यात्मज्योतिष स्वात्मनि अनित्यत्वे स्मृत्यादिव्यवधानात् सान्तरत्वम् । ततश्च तस्य चैतन्यज्यो-तिष प्रागुत्पत्ते प्रध्वसाच्चोर्ध्वमात्मन्येवाभावात् चक्षुरादी-नामिव सहतत्वात् पारार्थ्य स्यात् । यदा च तत् उत्पन्नम् आत्मनि विद्यते, न तदा आत्मन स्वार्थत्वम् । तद्भावाभा-वापेक्षा हि आत्मानात्मनो स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धि । तस्मात् आत्मन अन्यनिरपेक्षमेव नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्व सिद्धम् ॥

ननु एव सति असति प्रमाश्रयत्वे, कथ प्रमातु प्रमा-तृत्वम्? ॥ १०७ ॥

उच्यते— प्रमाया नित्यत्वे अनित्यत्वे च रूपविशेषाभा-वात् । अवगतिर्हि प्रमा । तस्या स्मृतीच्छादिपूर्विकाया अनित्याया , कूटस्थनित्याया वा, न स्वरूपविशेषो विद्यते,

यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादे फलस्य गत्यादिपूर्वकस्य अनित्यस्य अपूर्वस्य नित्यस्य वा रूपविशेषो नास्तीति तुल्यो व्यपदेशो दृष्ट 'तिष्ठन्ति मनुष्या' 'तिष्ठन्ति पर्वता' इत्यादि, तथा नित्यावगतिस्वरूपेऽपि प्रमातरि प्रमातृत्वव्यपदेशो न विरुध्यते फलसामान्यादिति ॥ १०३ ॥

अत्राह शिष्य — नित्यावगतिस्वरूपस्य आत्मन अविक्रियत्वात् कार्यकरणै असहत्य तक्षादीनामिव वास्यादिभि कर्तृत्व नोपपद्यते। असहतस्वभावस्य च कार्यकरणोपादाने अनवस्था प्रसज्येत। तक्षादीना तु कार्यकरणै नित्यमेव सहतत्वमिति वास्याद्युपादाने नानवस्था स्यादिति ॥ १०४ ॥

इह तु असहतस्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्व नोपपद्यत इति करणमुपादेयम्, तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयम्, तदुपादानेऽपि अन्यदिति प्रमातु स्वातन्त्र्ये अनवस्था अपरिहार्या स्यादिति। न च क्रियैव आत्मान कारयति, अनिर्वर्तिताया स्वरूपाभावात्। अथ अन्यत् आत्मानमुपेत्य क्रिया कारयतीति चेत्, न, अन्यस्य स्वत - सिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपपत्ते। न हि आत्मन अन्यत् अचेतन वस्तु स्वप्रमाणक दृष्टम्। शब्दादि सर्वमेव अवगतिफलावसा-

नप्रत्ययप्रमित सिद्ध स्यात् । अवगतिश्चेत् आत्मनोऽन्यस्य स्यात् सोऽपि आत्मैव असहृत स्वार्थं स्यात्, न परार्थं । न च देहेन्द्रियविषयाणा स्वार्थताम् अवगन्तु शक्नुम अवगत्यव सानप्रत्ययापेक्षसिद्धिदर्शनात् ॥ १०५ ॥

ननु देहस्यावगतौ न कश्चित् प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्तरमपेक्षते ॥ १०६ ॥

बाढम्, जाग्रति एव स्यात् । मृतिसुषुप्तयोस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धि । तथैव इन्द्रियाणाम् । बाह्या एव हि शब्दादयो देहेन्द्रियाकारपरिणता इति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव हि सिद्धि । सिद्धिरिति च प्रमाणफलमवगतिमवोचाम, सा च अवगति कूटस्था स्वयसिद्धात्मज्योति - स्वरूपेति च ॥ १०७ ॥

अत्राह चोदक — अवगति प्रमाणाना फल कूटस्थनित्यात्मज्योति स्वरूपेति च विप्रतिषिद्धम् ।

इत्युक्तवन्तमाह— न विप्रतिषिद्धम् । कथ तर्ह्यवगते फलत्वम् ? तत्त्वोपचारात् । कूटस्था नित्यापि सती प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्ते लक्ष्यते तादर्थ्यात् । प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य अनित्यत्वे अनित्येव भवति । तेन प्रमाणाना फलमित्युपचर्यते ॥

यद्येव भगवन्, कूटस्थनित्यावगति आत्मज्योति स्वरूपैव स्वयसिद्धा, आत्मनि प्रमाणनिरपेक्षत्वात्, ततोऽन्यत् अचेतन सहत्यकारित्वात् परार्थम्। येन च सुखदु खमोह हेतुप्रत्ययावगतिरूपेण पारार्थ्यम्, तेनैव स्वरूपेण अनात्मन अस्तित्व नान्येन रूपान्तरेण। अतो नास्तित्वमेव परमार्थत । यथा हि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीना तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो दृष्ट, एव जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्य तिरेकेण अभावो युक्त । एवमेव परमार्थत भगवन्, अवगते आत्मज्योतिष नैरन्तर्यभावात् कूटस्थनित्यता अद्वैतभावश्च, सर्वप्रत्ययभेदेषु अव्यभिचारात्। प्रत्ययभेदाश्च अवगतिं व्यभिचरन्ति। यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदरूपा प्रत्यया तदवगतिं व्यभिचरन्त परमार्थतो न सन्तीत्युच्यन्ते, एव जाग्रत्यपि। नीलपीतादिप्रत्ययभेदा तामेवावगतिं व्यभिचरन्त असत्यरूपा भवितुम् अर्हन्ति। तस्याश्च अवगतेरन्य अवगन्ता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयमुपादातु हातु वा शक्यते, अन्यस्य च अभावात्॥ १०९॥

तथैवेति। एषा अविद्या यन्निमित्त ससारो जाग्रत्स्वप्नलक्षण। तस्या अविद्याया विद्या निवर्तिका। इत्येव त्वम्

अभय प्राप्नोषि, नात पर जाग्रत्स्वप्नदु खमनुभविष्यसि । ससारदु खान्मुक्तोऽसीति ॥ ११० ॥

ओमिति ॥ १११ ॥

अवगति समाप्ता ॥

परिसंख्यानप्रकरणम् ।

मुमुक्षूणाम् उपात्तपुण्यापुण्यक्षपणपराणामपूर्वानुपचयार्थिना परिसख्यानमिदमुच्यते— अविद्याहेतवो दोषा वाङ्मन-कायप्रवृत्तिहेतव , प्रवृत्तेश्च इष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माणि उपचीयन्ते इति तन्मोक्षार्थम् ॥ ११२ ॥

तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाना विषयाणा श्रोत्रादिग्राह्यत्वात् स्वात्मनि परेषु वा विज्ञानाभाव । तेषामेव परिणताना यथा लोष्टादीनाम् । श्रोत्रादिद्वारैश्च ज्ञायन्ते । येन च ज्ञायन्ते स ज्ञातृत्वात् अतज्जातीय । ते हि शब्दादय अन्योन्यससर्गित्वात् जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसयोगवियोगाविर्भावतिरोभावविकारविकारिक्षेत्रबीजाद्यनेकधर्माण , सामान्येन च सुखदु खाद्यनेककर्माण तद्विज्ञातृत्वादेव तद्विज्ञाता सर्वशब्दादिधर्मविलक्षण ॥ ११३ ॥

तत्र शब्दादिभि उपलभ्यमानै पीड्यमानो विद्वान् एव परिसचक्षीत ॥ ११४ ॥

शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण वा विशेषधर्मैर्वा षड्जादिभि प्रियै स्तुत्यादिभि इष्टै अनिष्टैश्च असत्यबीभत्सपरिभवाक्रोशादिभि वचनैर्वा मा दृक्स्वभावमससर्गिणमविक्रियमचलमनिधनमभयमत्यन्तसूक्ष्ममविषय गोचरीकृत्य स्प्रष्टु नैवार्हति, अससर्गित्वादेव माम् । अत एव न शब्दनिमित्ता हानि वृद्धिर्वा । अतो मा किं करिष्यति स्तुतिनिन्दादिप्रियाप्रियत्वादिलक्षण शब्द । अविवेकिन हि शब्दमात्मत्वेन गत प्रिय शब्दो वर्धयेत् अप्रियश्च क्षपयेत्, अविवेकित्वात् । न तु मम विवेकिनो वालाग्रमात्रमपि कर्तुमुत्सहते इति । एवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुकर्कशादिज्वरोदरशूलादिलक्षणैश्च अप्रियै प्रियैश्च कैश्चित् शरीरसमवायिभि बाह्यागन्तुकनिमित्तैश्च न मम काचित् विक्रिया वृद्धिहानिलक्षणा अस्पर्शत्वात् क्रियते, व्योम्न इव मुष्टिघातादिभि । तथा रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियै स्त्रीव्यञ्जनादिलक्षणै अरूपत्वात् न मम काचित् हानि वृद्धिर्वा क्रियते । तथा रससामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियै मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायै मूढबुद्धिभि

परिगृहीतै अरसात्मकस्य मम न काचित् हानि वृद्धिर्वा क्रियते । तथा गन्धसामान्येन तद्विशेषै प्रियाप्रियै पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणै अगन्धात्मकस्य न मम काचित् हानि वृद्धिर्वा क्रियते, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय तथारस नित्यमगन्धवच्च यत्' इति श्रुते ॥ ११५ ॥

किं च— ये एव बाह्या शब्दादय ते शरीराकारेण सस्थिता, तत्परिमाणरूपैस्तद्ग्राहकैश्च श्रोत्राद्याकारै, अन्त करणद्वयतद्विषयाकारेण च, तेषामन्योन्यससर्गित्वात् सहतत्वाच्च सर्वक्रियासु । तत्रैव सति विदुषो न मम कश्चित् शत्रु मित्रम् उदासीनो वा अस्ति । तत्र यदि कश्चित् मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियमप्रिय वा प्रयुयुक्षेत क्रियाफललक्षण तन्मृषैव प्रयुयुक्षते स, तस्याविषयत्वान्मम, 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' इति स्मृते । तथा सर्वेषा पञ्चानामपि भूतानामविकार्य, अविषयत्वात्, 'अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयम्' इति स्मृते । यापि शरीरेन्द्रियसस्थानमात्रमुपलक्ष्य मद्भक्ताना विपरीताना च प्रियाप्रियादिप्रयुयुक्षा, तज्जा च धर्माधर्मादिप्राप्ति, सा तेषामेव, न तु मयि अजरे अमृते अभये, 'नैन कृताकृते तपत' 'न वर्धते कर्मणा नो

कनीयान्' 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यज' 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य' इत्यादिश्रुतिभ्य । अनात्मवस्तुनश्च असत्त्व परमो हेतु । आत्मनश्च अद्वयत्वे, द्वयस्य असत्त्वात्, यानि सर्वाणि उपनिषद्वाक्यानि विस्तरश समीक्षितव्यानि समीक्षितव्यानि ॥ ११६ ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य

श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य

श्रीमच्छकरभगवत कृतौ

उपदेशसहस्र्या

गद्यप्रबन्ध समाप्त ॥

॥ श्री ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

पद्यप्रबन्धः ।

॥ श्री ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

उपोद्घातप्रकरणम् ॥

चैतन्य सर्वग सर्व सर्वभूतगुहाशयम् ।
यत्सर्वविषयातीत तस्मै सर्वविदे नम ॥ १ ॥

समापय्य क्रिया सर्वा दाराग्न्याधानपूर्विका ।
ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तु वेद प्रचक्रमे ॥ २ ॥

कर्माणि देहयोगार्थ देहयोगे प्रियाप्रिये ।
ध्रुवे स्याता ततो रागो द्वेषश्चैव तत क्रिया ॥ ३ ॥

धर्माधर्मौ ततोऽज्ञस्य देहयोगस्तथा पुन ।
एव नित्यप्रवृत्तोऽय ससारश्चक्रवद्भृशम् ॥ ४ ॥

अज्ञान तस्य मूल स्यादिति तद्धानमिष्यते ।
ब्रह्मविद्यात आरब्धा ततो नि श्रेयस भवेत् ॥ ५ ॥

विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलत ।
नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥

रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भव ध्रुवम् ।
तस्मान्नि श्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ॥ ७ ॥

ननु कर्म तथा नित्य कर्तव्य जीवने सति ।
विद्याया सहकारित्व मोक्ष प्रति हि तद्व्रजेत् ॥ ८ ॥

यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषत ।
प्रत्यवायस्मृतेश्चैव कार्य कर्म मुमुक्षुभि ॥ ९ ॥

ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत्किंचिदपेक्षते ।
नाग्निष्टोमो यथैवान्यद्ध्रुवकार्योऽप्यपेक्षते ॥ १० ॥

तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते ।
इत्येव केचिदिच्छन्ति न कर्म प्रतिकूलत ॥ ११ ॥

विद्याया प्रतिकूल हि कर्म स्यात्साभिमानत ।
निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥

अहं कर्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्तते ।
वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः ॥ १३ ॥

कारकाण्युपमृद्नाति विद्या बुद्धिमिवोषरे ।
तत्सत्यमतिमादाय कर्म कर्तुं व्यवस्यति ॥ १४ ॥

विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं न विद्यया ।
सहैव विदुषा तस्मात्कर्म हेयं मुमुक्षुणा ॥ १५ ॥

देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजम् ।
प्राणिनां तदविद्योत्थं तावत्कर्मविधिर्भवेत् ॥ १६ ॥

नेति नेतीति देहादीनपोह्यात्मावशेषितः ।
निर्विशेषात्मभानार्थं तेनाविद्या निवर्तिता ॥ १७ ॥

निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः ।
असत्येवाविशेषेऽपि प्रत्यगात्मनि केवले ॥ १८ ॥

न चेद्भूयः प्रसूयेत कर्ता भोक्तेति धीः कथम् ।
सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्यासहायिका ॥ १९ ॥

अत्यरेचयदित्युक्तो न्यासः श्रुत्यात एव हि ।
कर्मभ्यो मानसान्तेभ्य एतावदिति वाजिनाम् ॥ २० ॥

अमृतत्व श्रुत तस्मात्त्याज्य कर्म मुमुक्षुभि ।
अग्निष्टोमवदित्युक्त तत्रेदमभिधीयते ॥ २१ ॥

नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मण ।
विद्या तद्विपरीतातो दृष्टान्तो विषमो भवेत् ॥ २२ ॥

कृष्यादिवत्फलार्थत्वादन्यकर्मोपबृहणम् ।
अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्यान्यत्किमपेक्षते ॥ २३ ॥

प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहकार इष्यते ।
अहकारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवेदिन ॥ २४ ॥

तस्मादज्ञानहानाय ससारविनिवृत्तये ।
ब्रह्मविद्याविधानाय प्रारब्धोपनिषत्त्वियम् ॥ २५ ॥

सदेरुपनिपूर्वस्य क्विपि चोपनिषद्भवेत् ।
मन्दीकरणभावाच्च गर्भादे शातनात्तथा ॥ २६ ॥

आत्मज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् ॥

प्रतिषेद्धुमशक्यत्वान्नेति नेतीति शेषितम् ।
इद नाहमिद नाहमित्यद्धा प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

अहधीरिदमात्मोत्था वाचारम्भणगोचरा ।
निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानता व्रजेत् ॥ २ ॥

पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मति ।
दृशिरेक स्वय सिद्ध फलत्वात्स न बाध्यते ॥ ३ ॥

इद वनमतिक्रम्य शोकमोहादिदूषितम् ।
वनाद्गान्धारको यद्वत्स्वात्मान प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

ईश्वरात्मप्रकरणम् ॥

ईश्वरश्चेदनात्मा स्यान्नासावस्मीति धारयेत् ।
आत्मा चेदीश्वरोऽस्मीति विद्या सान्यनिवर्तिका ॥ १ ॥

आत्मनोऽन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मता ।
अज्ञेयत्वेऽस्य किं तै स्यादात्मत्वे त्वन्यधीहृति ॥

मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् ।
परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णन हि तत् ॥ ३ ॥

बुभुत्सोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इष्यते ।
अप्राणो ह्यमना शुभ्र इति चानर्थक वच ॥ ४ ॥

तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ॥

अह प्रत्ययबीज यदहप्रत्ययवत्स्थितम् ।
नाहप्रत्ययवद्दग्ध कथ कर्म प्ररोहति ॥ १ ॥

दृष्टवच्चेत्प्ररोह स्यान्नान्यकर्मा स इष्यते ।
नन्निरोधे कथ तत्स्यात्पृच्छामो वस्तदुच्यताम् ॥

देहाद्यारम्भसामर्थ्याज्ज्ञान सद्विषय त्वयि ।
अभिभूय फल कुर्यात्कर्मान्ते ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३ ॥

आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञान च कर्मण ।
अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्य चेतरस्य तु ॥ ४ ॥

देहात्मज्ञानवज्ज्ञान देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ।
तत सर्वमिद सिद्ध प्रयोगोऽस्माभिरीरित ॥ ५ ॥

बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ॥

मूलाशङ्की यथोदङ्को नाग्रहीदमृत यथा ।
कर्मनाशभयाज्जन्तोरात्मज्ञानाग्रहस्तथा ॥ १ ॥

बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा ध्यायतीव च दृश्यते ।
नौगतस्य यथा वृक्षास्तद्वत्संसारविभ्रम ॥ २ ॥

नौस्थस्य प्रातिलोम्येन नगाना गमन यथा ।
आत्मन संसृतिस्तद्वद्ध्यायतीवेति हि श्रुति ॥ ३ ॥

चैतन्यप्रतिबिम्बेन व्याप्तो बोधो हि जायते ।
बुद्धे शब्दादिनिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगत् ॥ ४ ॥

चैतन्याभास्यताहमस्तादर्थ्यं च तदस्य यत् ।
इदमशप्रहाणे न पर सोऽनुभवो भवेत् ॥ ५ ॥

विशेषापोहप्रकरणम् ॥

छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वय नात्मा विशेष्यते ।
तथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १ ॥

तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्य सर्व विशेषणम् ।
अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्त सर्वैर्विशेषणै ॥ २ ॥

विशेषणमिद सर्व साध्वलकरण यथा ।
अविद्यास्तमत सर्व ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ ३ ॥

ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवल ।
अहमित्यपि यद्ग्राह्य व्यपेताङ्गसम हि तत् ॥ ४ ॥

यावान्स्यादिदमशो य स स्वतोऽन्यो विशेषणम् ।
विशेषप्रक्षयो यत्र सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ॥ ५ ॥

इदमशोऽहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पण्डितै ।
अह ब्रह्मेति शिष्टाशो भूतपूर्वगतेर्भवेत् ॥ ६ ॥

बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ॥

बुद्ध्यारूढ सदा सर्व दृश्यते यत्र तत्र वा ।
मया तस्मात्पर ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वग ॥ १ ॥

यथात्मबुद्धिचाराणा साक्षी तद्वत्परेष्वपि ।
नैवापोढु न चादातु शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम् ॥ २ ॥

विकारित्वमशुद्धत्व भौतिकत्व न चात्मन ।
अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धिवच्चाल्पवेदना ॥ ३ ॥

मणौ प्रकाश्यते यद्वद्रक्ताद्याकारतातपे ।
मयि सदृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥ ४ ॥

बुद्धौ दृश्य भवेद्बुद्धौ सत्या नास्ति विपर्यये ।
द्रष्टा यस्मात्सदा द्रष्टा तस्माद्वैत न विद्यते ॥ ५ ॥

अविवेकात्पराभाव यथा बुद्धिरवेत्तथा ।
विवेकात्तु परादन्य स्वय चापि न विद्यते ॥ ६ ॥

मतिविलापनप्रकरणम् ॥

चिति स्वरूप स्वत एव मे मते
रसादियोगस्तव मोहकारित ।
अतो न किंचित्तव चेष्टितेन मे
फल भवेत्सर्वविशेषहानत ॥ १ ॥

विमुच्य मायामयकार्यतामिह
प्रशान्तिमायाह्यसदीहितात्सदा ।
अह पर ब्रह्म सदा विमुक्तिम
त्तथाजमेक ह्यद्वयवर्जित यत ॥ २ ॥

सदा च भूतेषु समोऽस्मि केवलो
यथा च ख सर्वगमक्षर शिवम् ।

निरन्तर निष्कलमक्रिय पर
नतो न मेऽस्तीह फल तवेहितै ॥ ३ ॥

अह ममैको न मदन्यदिष्यते
तथा न कस्याप्यहमस्म्यसङ्गत ।
असङ्गरूपोऽहमतो न मे त्वया
कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वत ॥ ४ ॥

फले च हेतौ च जनो विषक्तवा-
निति प्रचिन्त्याहमतो विमोक्षणे ।
जनस्य सवादमिम प्रक्लृप्तवा
न्स्वरूपतत्त्वार्थविबोधकारणम् ॥

सवादमेत यदि चिन्तयेन्नरो
विमुच्यतेऽज्ञानमहाभयागमात् ।
विमुक्तकामश्च तथा जन सदा
चरत्यशोक सम आत्मवित्सुखी ॥ ६ ॥

सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ॥

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरोत्तरम् ।
प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणत ॥

शारीरा पृथिवी तावद्यावद्बाह्या प्रमाणत ।
अम्ब्वादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नश ॥ २ ॥

वाय्वादीना यथोत्पत्ते पूर्व ख सर्वग तथा ।
अहमेक सदा शुद्धश्चिन्मात्र सर्वगोऽद्वय ॥

ब्रह्माद्या स्थावरान्ता ये प्राणिनो मम पू स्मृता ।
कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्मे कुतोऽन्यत ॥

भूतदोषै सदास्पृष्ट सर्वभूतस्थमीश्वरम् ।
नील व्योम यथा बालो दुष्ट मा वीक्षते जन ॥

मच्चैतन्यावभास्यत्वात्सर्वप्राणिधिया सदा ।
पूर्मम प्राणिन सर्वे सर्वज्ञस्य विपाप्मन ॥

जनिमज्ज्ञानविज्ञेय स्वप्नज्ञानवदिष्यते ।
नित्य निर्विषय ज्ञान तस्माद्द्वैत न विद्यते ॥ ७ ॥

ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता सुषुप्ते त्वन्यशून्यत ।
जाग्रज्ज्ञातिस्त्वविद्यातस्तद्ग्राह्य चासदिष्यताम् ॥

रूपवत्त्वाद्यसत्त्वाच्च द्रष्टृयादे कर्मता यथा ।
एव विज्ञानकर्मत्व भूम्नो नास्तीति गम्यते ॥ ९ ॥

दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् ॥

दृशिस्वरूप गगनोपम पर
सकृद्विभात त्वजमेकमक्षरम् ।
अलेपक सर्वगत यदद्वय
तदेव चाह सतत विमुक्त ॐ ॥ १ ॥

दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको
न मेऽस्ति कश्चिद्विषय स्वभावत ।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वत
सुपूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थित ॥ २ ॥

अजोऽमरश्चैव तथाजरोऽमृत
स्वयप्रभ सर्वगतोऽहमद्वय ।
न कारण कार्यमतीव निर्मल
सदैव तृप्तश्च ततो विमुक्त ॐ ॥ ३ ॥

सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च दर्शन
न मेऽस्ति किंचित्तु मतेर्हि मोहनम् ।
स्वतश्च तेषा परतोऽप्यसत्त्वत
स्तुरीय एवास्मि सदा दृगद्वय ॥ ४ ॥

शरीरबुद्धीन्द्रियदु खसतति
न मे न चाह मम निर्विकारत ।
असत्त्वहेतोश्च तथैव सतते-
रसत्त्वमस्या स्वपतो हि दृश्यवत् ॥

इद तु सत्य मम नास्ति विक्रिया
विकारहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वत ।
न पुण्यपापे न च मोक्षबन्धने
न चास्ति वर्णाश्रमिताशरीरत ॥ ६ ॥

अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे
फल च तस्मात्परमोऽहमद्वय ।
यथा नभ सर्वगत न लिप्यते
तथा ह्यह देहगतोऽपि सूक्ष्मत ॥ ७ ॥

सदा च भूतेषु समोऽहमीश्वर
क्षराक्षराभ्या परमो ह्यथोत्तम ।
परात्मतत्त्व च तथाद्वयोऽपि स-
न्विपर्ययेणाभिवृतस्त्वविद्यया ॥ ८ ॥

अविद्यया भावनया च कर्मभि
र्विविक्त आत्माव्यवधि सुनिर्मल ।

दृगादिशक्तिप्रचितोऽहमद्वय
स्थित स्वरूपे गगन यथाचलम् ॥ ९ ॥

अह पर ब्रह्म विनिश्चयात्मदृङ्
न जायते भूय इति श्रुतेर्वच ।
न चैव बीजेऽप्यसति प्रजायते
फल न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता ॥ १० ॥

ममेदमित्थ च तथेदमीदृश
तथाहमेव न परो न चान्यथा ।
विमूढतैव न जनस्य कल्पना
सदा समे ब्रह्मणि चाद्वये शिवे ॥ ११ ॥

यदद्वय ज्ञानमतीव निर्मल
महात्मना तत्र नशोकमोहता ।
तयोरभावे न हि जन्म कर्म वा
भवेदय वेदविदा विनिश्चय ॥ १२ ॥

सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वय तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वत ।
तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च य
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चय ॥ १३ ॥

व्योमवत्सर्वभूतस्थो भूतदोषैर्विवर्जित ।
साक्षी चेतागुण शुद्धो ब्रह्मैवास्मि स केवल ॥

नामरूपक्रियाभ्योऽन्यो नित्यमुक्तस्वरूपवान् ।
अहमात्मा पर ब्रह्म चिन्मात्रोऽह सदाद्वय ॥ ७ ॥

अह ब्रह्मास्मि कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदु ।
ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्या नास्तिका स्युर्न सशय ॥

धर्माधर्मफलैर्योग इष्टोऽदृष्टो यथात्मन ।
शास्त्राद्ब्रह्मत्वमप्यस्य मोक्षो ज्ञानात्तथेष्यताम् ॥

या महारजनाद्यास्ता वासना स्वप्नदर्शिभि ।
अनुभूयन्त एवेह ततोऽन्य केवलो दृशि ॥ १० ॥

कोशादिव विनिष्कृष्ट कार्यकारणवर्जित ।
यथासिर्दृश्यते स्वप्ने तद्वद्बोद्धा स्वयप्रभ ॥ ११ ॥

आपेषात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभाविक पदम् ।
उक्त नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥

महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्रकल्पिता ।
स्वप्ने तद्वद्द्वय विद्याद्रूप वासनया सह ॥ १३ ॥

देहलिङ्गात्मना कार्या वासनारूपिणा क्रिया ।
नेति नेत्यात्मरूपत्वान्न मे कार्या क्रिया क्वचित् ॥ १४ ॥

न ततोऽमृततास्ति कर्मणोऽज्ञानहेतुत ।
मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वान्न तदन्यदपेक्षते ॥ १५ ॥

अमृत चाभय नार्त नेतीत्यात्मा प्रियो मम ।
विपरीतमतोऽन्यद्यस्त्यजेत्तत्सक्रिय तत ॥ १६ ॥

प्रकाशप्रकरणम् ॥

प्रकाशस्थ यथा देह सालोकमभिमन्यते ।
द्रष्ट्राभास तथा चित्त द्रष्टाहमिति मन्यते ॥ १ ॥

यदेव दृश्यते लोके तेनाभिन्नत्वमात्मन ।
प्रपद्यते ततो मूढस्तेनात्मान न विन्दति ॥ २ ॥

दशमस्य नवात्मत्वप्रतिपत्तिवदात्मन ।
दृश्येषु तद्वदेवाय मूढो लोको न चान्यथा ॥ ३ ॥

त्व कुरु त्व तदेवेति प्रत्ययावेककालिकौ ।
एकनीडौ कथ स्याता विरुद्धौ न्यायतो वद ॥ ४ ॥

देहाभिमानिनो दु ख नादेहस्य स्वभावत ।
स्वापवत्तत्प्रहाणाय तत्त्वमित्युच्यते दृशे ॥ ५ ॥

दृशेश्छाया यदारूढा मुखच्छायेव दर्शने ।
पश्यस्त प्रत्यय योगी दृष्ट आत्मेति मन्यते ॥ ६ ॥

त च मूढ च यद्यन्य प्रत्यय वेत्ति नो दृशे ।
स एव योगिना श्रेष्ठो नेतर स्यान्न सशय ॥ ७ ॥

विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यत ।
स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा ॥ ८ ॥

दृशिरूपे सदा नित्ये दर्शनादर्शने मयि ।
कथ ज्ञाता ततो नान्य इष्यतेऽनुभवस्तत ॥ ९ ॥

यत्स्थस्तापो रवेर्देहे दृशे स विषयो यथा ।
सत्त्वस्थस्तद्वदेवेह दृशे स विषयस्तथा ॥ १० ॥

प्रतिषिद्धेदमशो ज्ञ खमिवैकरसोऽद्वय ।
नित्यमुक्तस्तथा शुद्ध सोऽह ब्रह्मास्मि केवल ॥ ११ ॥

विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परोऽन्य सभवत्यत ।
विज्ञाताह परो मुक्त सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ १२ ॥

यो वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽकर्तृता तथा ।
ब्रह्मवित्त्व तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतर ॥ १३ ॥

ज्ञातैवाहमविज्ञेय शुद्धो मुक्त सदेत्यपि ।
विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवान्यत ॥ १४ ॥

अलुप्ता त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यत ।
दृश्यया चान्यया दृष्ट्या जन्यतास्या प्रकल्पिता ॥

देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मन कर्तृता मृषा ।
नैव किंचित्करोमीति सत्या बुद्धि प्रमाणजा ॥ १६ ॥

कर्तृत्व कारकापेक्षमकर्तृत्व स्वभावत ।
कर्ता भोक्तेति विज्ञान मृषैवेति सुनिश्चितम् ॥ १७ ॥

एव शास्त्रानुमानाभ्या स्वरूपेऽवगते सति ।
नियोज्योऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धि कथ भवेत् ॥

यथा सर्वान्तर व्योम व्योम्नोऽप्याभ्यन्तरो ह्यहम् ।
निर्विकारोऽचल शुद्धोऽजरो मुक्त सदाद्वय ॥ १९ ॥

अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् ।

अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथाश्रोत्रस्य का श्रुति ।
अवाक्त्वान्न तु वक्ति स्याद्मनस्त्वान्मति कुत ॥ १ ॥

अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्ध्यभावे न वेदिता ।
विद्याविद्ये ततो न स्तश्चिन्मात्रज्योतिषो मम ॥ २ ॥

नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिन ।
अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ ३ ॥

जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमोहौ जरामृती ।
न विद्यन्तेऽशरीरत्वाद्व्योमवद्व्यापिनो मम ॥ ४ ॥

अस्पर्शत्वान्न मे स्पृष्टिर्नाजिह्वत्वाद्रसज्ञता ।
नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥

या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुष्का रूपरञ्जना ।
नित्यमेवात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ ६ ॥

तथान्येन्द्रिययुक्ता या वृत्तयो विषयाञ्जना ।
स्मृती रागादिरूपा च केवलान्तर्मनस्यपि ॥ ७ ॥

मानस्यस्तद्वदन्यस्य दृश्यन्ते स्वप्नवृत्तय ।
द्रष्टुर्दृष्टिस्ततो नित्या शुद्धानन्ता च केवला ॥ ८ ॥

अनित्या साविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकत ।
सुखी दु खी तथा चाह दृश्ययोपाधिभूतया ॥ ९ ॥

मूढया मूढ इत्येव शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।
मन्यते सर्वलोकोऽय येन ससारमृच्छति ॥ १० ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्रोक्त सबाह्याभ्यन्तर ह्यजम् ।
नित्यमुक्तमिहात्मान मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरत् ॥ ११ ॥

अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च नेन्द्रियाणि सदा मम ।
अप्राणो ह्यमना शुभ्र इति चाथर्वण वच ॥ १२ ॥

शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके ।
अप्राणो ह्यमना यस्मादविकारी सदा ह्यहम् ॥ १३ ॥

विक्षेपो नास्ति तस्मा मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनस स्याद्विकारिण ॥ १४ ॥

अमनस्कस्य शुद्धस्य कथ तत्स्याद्द्वय मम ।
अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १५ ॥

इत्येतद्यावदज्ञान तावत्कार्य ममाभवत् ।
नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम ॥ १६ ॥

समाधिर्वासमाधिर्वा कार्य चान्यत्कुतो भवेत् ।
मा हि ध्यात्वा च बुद्ध्वा च मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥

अह ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्म्यत सदा ।
अज सर्वत एवाहमजरश्चाक्षयोऽमृत ॥ १८ ॥

मदन्य सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते ।
कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्योऽगुणोऽद्वय ॥ १९ ॥

न सच्चाह न चासच्च नोभय केवल शिव ।
न मे सध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा दृशे ॥ २० ॥

सर्वमूर्तिविमुक्त यद्यथा ख सूक्ष्ममद्वयम् ।
तेनाप्यस्मि विना भूत ब्रह्मैवाह तथाद्वयम् ॥ २१ ॥

ममात्मास्य त आत्मेति भेदो व्योम्नो यथा भवेत् ।
एकस्य सुषिभेदेन तथा मम विकल्पित ॥ २२ ॥

भेदोऽभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पित ।
ज्ञेय ज्ञाता गतिर्गन्ता मय्येकस्मिन्कुतो भवेत् ॥ २३ ॥

न मे हेय न चाहेयमविकारी यतो ह्यहम् ।
सदा मुक्त सदा शुद्ध सदा बुद्धोऽगुणोऽद्वय ॥ २४ ॥

इत्येव सर्वदात्मान विद्यात्सर्व समाहित ।
विदित्वा मा स्वदेहस्थमृषिर्मुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥ २५ ॥

कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्मण एव च ।
यदेव वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥ २६ ॥

वेदार्थौ निश्चितो ह्येष समासेन मयोदित ।
सन्यासिभ्य प्रवक्तव्य शान्तेभ्य शिष्टबुद्धिना ॥ २७ ॥

स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् ॥

स्वप्नस्मृत्योर्घटादेर्हि रूपाभास प्रदृश्यते ।
पुरा नून तदाकारा धीर्दृष्टेत्यनुमीयते ॥ १ ॥

भिक्षामटन्यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वयम् ।
जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृत्वादन्य एव स ॥ २ ॥

मूषासिक्त यथा ताम्र तन्निभ जायते तथा ।
रूपादीन्व्याप्नुवच्चित्त तन्निभ दृश्यते ध्रुवम् ॥ ३ ॥

व्यञ्जको वा यथालोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ ४ ॥

धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पुरापि च ।
न चेत्स्वप्ने कथं पश्येत्स्मरतो वाकृतिः कुतः ॥ ५ ॥

व्यञ्जकत्वं तदेवास्या रूपाद्याकारदृश्यता ।
द्रष्टृत्वं च दृशेस्तद्वद्व्याप्तिः स्याद्धिय उद्भवे ॥ ६ ॥

चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्धयः ।
मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७ ॥

करणं कर्म कर्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः ।
जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मात्ततोऽन्यथा ॥ ८ ॥

बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः ।
हानोपादानकर्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥ ९ ॥

सबाह्याभ्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने ।
बाह्यमाभ्यन्तरं चान्यत्कथं हेयं प्रकल्प्यते ॥ १० ॥

य आत्मा नेति नेतीति परापोहेन शेषितः ।
स चेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥ ११ ॥

अशनायाद्यतिक्रान्तं ब्रह्मैवास्मि निरन्तरम् ।
कार्यवानस्यां कथं चाहं विमृशेदेवमञ्जसा ॥ १२ ॥

पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थ पार यियासति ।
आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्तुमन्यदिहेच्छति ॥ १३ ॥

आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि ।
न मोक्षार्हं स विज्ञेयो वान्तोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥

सादित्य हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाहर्निशैव वा ।
प्राणज्ञस्यापि न स्याता कुतो ब्रह्मविदोऽद्वये ॥

न स्मरत्यात्मनो ह्यात्मा विस्मरेद्वाप्यलुप्तचित् ।
मनोऽपि स्मरतीत्येतज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् ॥ १६ ॥

ज्ञातुर्ज्ञेय परो ह्यात्मा सोऽविद्याकल्पित स्मृत ।
अपोढे विद्यया तस्मिन्रज्ज्वा सर्प इवाद्वय ॥ १७ ॥

कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यन्तर ह्यजम् ।
ममाह वेति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥ १८ ॥

आत्मा ह्यात्मीय इत्येष भावोऽविद्याप्रकल्पित ।
आत्मैकत्वे ह्यसौ नास्ति बीजाभावे कुत फलम् ॥

द्रष्टृ श्रोतृ तथा मन्तृ विज्ञात्रेव तदक्षरम् ।
द्रष्टृ नान्यदतस्तस्माद्यस्माद्द्रष्टाहमक्षरम् ॥ २० ॥

स्थावरं जङ्गमं चैव द्रष्टृत्वादिक्रियायुतम् ।
सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्यात्माक्षरं त्वहम् ॥ २१ ॥

अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्मक्रियाफलम् ।
निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यति ॥ २२ ॥

ममाहंकारयत्नेच्छाः शून्या एव स्वभावतः ।
आत्मनीति यदि ज्ञातमाध्वं स्वस्थाः किमीहितैः ॥ २३ ॥

योऽहंकर्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च ।
वेत्त्यनात्मज्ञ एवासौ योऽन्यथाज्ञः स आत्मवित् ॥ २४ ॥

यथान्यत्वेऽपि तादात्म्यं देहादिष्वात्मनो मतम् ।
तथाकर्तुरविज्ञानात्फलकर्मात्मतात्मनः ॥ २५ ॥

दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा जनैः सदा ।
तासामात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षतात्मनः ॥ २६ ॥

परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।
तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥

ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः ।
तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदैन्योद्भवाशुभा ॥ २८ ॥

अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि ।
अर्थशून्या यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥ २९ ॥

बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ च तथा सत्यविशेषता ।
यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथ भवेत् ॥ ३० ॥

प्रसन्ने विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसेऽद्वये ।
उत्पन्नात्मधियो ब्रूत किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥ ३१ ॥

आत्मान सर्वभूतस्थममित्र चात्मनोऽपि य ।
पश्यन्निच्छत्यसौ नून शीतीकर्तु विभावसुम् ॥ ३२ ॥

प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्मा च्छायेवाक्षादिगोचर ।
ध्यायतीवेति चोक्तो हि शुद्धो मुक्त स्वतो हि स ॥

अप्राणस्यामनस्कस्य तथासंसर्गिणो दृशे ।
व्योमवद्व्यापिनो ह्यस्य कथ कार्यं भवेन्मम ॥ ३४ ॥

असमाधिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा ।
ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोध्य नान्यद्धिपाप्मन ॥ ३५ ॥

गन्तव्य च तथा नैव सर्वगस्याचलस्य च ।
नोर्ध्वं नाधस्तिरो वापि निष्कलस्यागुणत्वत ॥ ३६ ॥

चिन्मात्रज्योतिषो नित्य तमस्तस्मिन्न विद्यते ।
कथ कार्यं ममैवाद्य नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥ ३७ ॥

अमनस्कस्य का चिन्ता क्रिया वानिन्द्रियस्य का ।
अप्राणो ह्यमना शुभ्र इति सत्य श्रुतेर्वच ॥ ३८ ॥

अकालत्वाददेशत्वाद्विभुत्वादनिमित्तत ।
आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ध्यायत सदा ॥ ३९ ॥

यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च
पवित्र कृत्स्नमेकताम् ।
व्रजत्तन्मानस तीर्थं
यस्मिन्स्नात्वामृतो भवेत् ॥ ४० ॥

न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदन
परस्परेणापि न चैव दृश्यते । *
परेण दृश्यास्तु यथा रसादय
स्तथैव दृश्यत्वत एव दैहिका ॥ ४१ ॥

अह ममेत्येषणयत्नविक्रिया-
सुखादयस्तद्वदिह प्रदृश्यत ।

दृश्यन्वयोगाञ्च परस्परेण ते
  न दृश्यता यान्ति तत परो भवेत् ॥ ४२ ॥

अहक्रियाद्या हि समस्तविक्रिया
  स्मकर्तृका कर्मफलेन सहता ।
चितिस्वरूपेण समन्ततोऽर्कव-
  त्प्रकाश्यमानासिततात्मनो ह्यत ॥ ४३ ॥

दृशिस्वरूपेण हि सर्वदेहिना
  वियद्यथा व्याप्य मनास्यवस्थित ।
अतो न तस्मादपरोऽस्ति वेदिता
  परोऽपि तस्मादत एक ईश्वर ॥ ४४ ॥

शरीरबुद्ध्योर्यदि चान्यदृश्यता
  निरात्मवादा सुनिराकृता मया ।
परश्च शुद्धो ह्यविशुद्धिकर्मत
  सुनिर्मलँ सर्वगतोऽसितोऽद्वय ॥ ४५ ॥

घटादिरूप यदि ते न गृह्यते
  मन प्रवृत्त बहुधा स्ववृत्तिभि ।
अशुद्धयचिद्रूपविकारदोषता
  मतेर्यथा वारयितु न पार्यते ॥ ४६ ॥

यथा विशुद्धं गगनं निरन्तरं
न सज्जते नापि च लिप्यते तथा ।
समस्तभूतेषु सदैवतेष्वयं
समः सदात्मा ह्यजरोऽमरोऽभयः ॥ ४७ ॥

अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना
दृशिस्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिताः ।
अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभि-
र्व्यपोह्य नेतीत्यवशेषितो दृशिः ॥ ४८ ॥

प्रबोधरूपं मनसोऽर्थयोगजं
स्मृतौ च सुप्तस्य च दृश्यतेऽर्थवत् ।
तथैव देहप्रतिमानतः पृथ-
ग्दृशेः शरीरं च मनश्च दृश्यते ॥ ४९ ॥

स्वभावशुद्धे गगने घनादिके
मलेऽपयाते सति चाविशेषता ।
यथा च तद्वच्छ्रुतिवारितद्वये
सदाविशेषो गगनोपमे दृशौ ॥ ५० ॥

नान्यदन्यत्प्रकरणम् ॥

नान्यदन्यद्भवेद्यस्मान्नान्यत्किंचिद्विचिन्तयेत् ।
अन्यस्यान्यात्मभावे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥

स्मरतो दृश्यते दृष्टं पटे चित्रमिवार्पितम् ।
यत्र येन च तौ ज्ञेयौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसञ्ज्ञकौ ॥ २ ॥

फलान्तं चानुभूतं यद्युक्तं कर्त्रादिकारकैः ।
स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं पूर्वकर्मैव तच्चितं ॥ ३ ॥

द्रष्टुश्चान्यद्भवेद्दृश्यं दृश्यत्वाद्घटवत्सदा ।
दृश्याद्द्रष्टासजातीयो न धीवत्साक्षितान्यथा ॥ ४ ॥

स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ विधीनां स्यात्प्रयोजकः ।
जात्यादिः शववत्तेन तद्धानात्मतान्यथा ॥ ५ ॥

न प्रियाप्रिय इत्युक्तेर्नादेहत्वं क्रियाफलम् ।
देहयोगः क्रियाहेतुस्तस्माद्विद्वान्क्रियास्त्यजेत् ॥ ६ ॥

कर्मस्वात्मा स्वतन्त्रश्चेन्निवृत्तौ च तथेष्यताम् ।
अदेहत्वे फलेऽकार्ये ज्ञाते कुर्यात्कथं क्रियाः ॥ ७ ॥

जात्यादीन्सपरित्यज्य निमित्त कर्मणा बुध ।
कर्महेतुविरुद्ध यत्स्वरूप शाश्वत स्मरेत् ॥ ८ ॥

आत्मैक सर्वभूतेषु तानि तस्मिश्च खे यथा ।
पर्यगाद्व्योमवत्सर्व शुक्र दीप्तिमदिष्यते ॥ ९ ॥

व्रणस्नाय्वोरभावेन स्थूल देह निवारयेत् ।
शुद्धपापतयालेप लिङ्ग चाकायमित्युत ॥ १० ॥

वासुदेवो यथाश्वत्थे स्वदेहे चाब्रवीत्समम् ।
तद्वद्वेत्ति य आत्मान सम स ब्रह्मवित्तम ॥ ११ ॥

यथा ह्यन्यशरीरेषु ममाहता न चेष्यते ।
अस्मिश्चापि तथा देहे धीसाक्षित्वाविशेषत ॥ १२ ॥

रूपसस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भय च यत् ।
गृह्यते धीश्रय तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभय सदा ॥ १३ ॥

यन्मनास्तन्मयोऽन्यत्वे नात्मत्वात्तौ क्रियात्मनि ।
आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्ष हि न तत्स्वयम् ॥ १४ ॥

खमिवैकरसा ज्ञप्तिरविभक्ताजरामला ।
चक्षुराद्युपधाना सा विपरीता विभाव्यते ॥ १५ ॥

दृश्यत्वादहमित्येष नात्मधर्मो घटादिवत् ।
तथान्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्मामलो ह्यत ॥ १६ ॥

सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वग ।
विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादीवाल्पविद्भवेत् ॥ १७ ॥

न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादेर्यथैव तत् ।
न हि द्रष्टुरिति ह्युक्त तस्माद्द्रष्टा सदैव दृक् ॥ १८ ॥

सघातो वास्मि भूताना करणाना तथैव च ।
व्यस्त वान्यतमो वास्मि को वास्मीति विचारयेत् ॥

व्यस्त नाह समस्त वा भूतमिन्द्रियमेव वा ।
ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञातान्योऽस्माद्घटादिवत् ॥ २० ॥

आत्माग्नेरिन्धना बुद्धिरविद्याकामकर्मभि ।
दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारै श्रोत्रादिभि सदा ॥ २१ ॥

दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विचेष्टते ।
विषयैर्हविषा दीप्त आत्माग्नि स्थूलभुक्तदा ॥ २२ ॥

हूयन्ते तु हवींषीति रूपादिग्रहणे स्मरन् ।
अरागद्वेष आत्माग्नौ जाग्रद्दोषैर्न लिप्यते ॥ २३ ॥

मानसे तु गृहे व्यक्ता अविद्याकर्मवासना ।
पश्यस्तैजस आत्मोक्त स्वयज्योति प्रकाशिता ॥ २४

विषया वासना वापि चोद्यन्ते नैव कर्मभि ।
यदा बुद्धौ तदा ज्ञेय प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥ २५ ॥

मनोबुद्धीन्द्रियाणा च ह्यवस्था कर्मचोदिता ।
चैतन्येनैव भास्यन्ते रविणेव घटादय ॥ २६ ॥

तत्रैव सति बुद्धीर्ज्ञ आत्मभासावभासयन् ।
कर्ता तासा यदर्थास्ता मूढैरेवाभिधीयते ॥ २७ ॥

सर्वज्ञोऽप्यत एव स्यात्स्वेन भासावभासयन् ।
सर्व सर्वक्रियाहेतो सर्वकृत्त्व तथात्मन ॥ २८ ॥

सोपाधिश्चैवमात्मोक्तो निरुपाख्योऽनुपाधिक ।
निष्कलो निर्गुण शुद्धस्त मनो वाक्च नाप्नुत ॥

चेतनोऽचेतनो वापि कर्ताकर्ता गतोऽगत ।
बद्धो मुक्तस्तथा चैकोऽनेक शुद्धोऽन्यथेति वा ॥

अप्राप्यैव निवर्तन्ते वाचो धीभि सहैव तु ।
निर्गुणत्वात्क्रियाभावाद्विशेषाणामभावत ॥ ३१ ॥

व्यापक सर्वतो व्योम मूर्तैं सर्वैर्वियोजितम् ।
यथा तद्वदिहात्मान विन्द्याच्छुद्ध पर पदम् ॥ ३२ ॥

दृष्ट हित्वा स्मृतिं तस्मिन्सर्वग्रश्च तमस्त्यजेत् ।
सर्वदृग्ज्योतिषा युक्तो दिनकृच्छार्वर यथा ॥ ३३ ॥

रूपस्मृत्यन्धकारार्था प्रत्यया यस्य गोचरा ।
स एवात्मा समो द्रष्टा सर्वभूतेषु सर्वग ॥ ३४ ॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुर्विषयालोकसगमात् ।
विचित्रो जायते बुद्धे प्रत्ययोऽज्ञानलक्षण ॥ ३५ ॥

विविच्यास्मात्स्वमात्मान विन्द्याच्छुद्ध पर पदम् ।
द्रष्टार सर्वभूतस्थ सम सर्वभयातिगम् ॥ ३६ ॥

समस्त सर्वग शान्त विमल व्योमवत्स्थितम् ।
निष्कल निष्क्रिय सर्व नित्य द्वन्द्वैर्विवर्जितम् ॥ ३७ ॥

सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञ कथ ज्ञेयो मयेत्युत ।
विमृश्यैव विजानीयाज्ज्ञात ब्रह्म न वेति वा ॥ ३८ ॥

अदृष्ट द्रष्टृविज्ञात दभ्रमित्यादिशासनात् ।
नैव ज्ञेय मयान्यैर्वा पर ब्रह्म कथचन ॥ ३९ ॥

स्वरूपाव्यवधानाभ्या ज्ञानालोकस्वभावत ।
अन्यज्ञानानपेक्षत्वाज्ज्ञातं ब्रह्म सदा मया ॥ ४० ॥

नान्येन ज्योतिषा कार्यं रवेरात्मप्रकाशने ।
स्वबोधान्नान्यबोधेच्छा बोधस्यात्मप्रकाशने ॥ ४१ ॥

न तस्यैवान्यतोऽपेक्षा स्वरूप यस्य यद्भवेत् ।
प्रकाशान्तरदृश्यो न प्रकाशो ह्यस्ति कश्चन ॥ ४२ ॥

व्यक्ति स्यादप्रकाशस्य प्रकाशात्मसमागमात् ।
प्रकाशस्त्वर्ककार्यं स्यादिति मिथ्यावचो ह्यत ॥ ४३ ॥

यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्यमिष्यते ।
स्वरूपत्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवे ॥ ४४ ॥

सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्तादित्यादिरिष्यते ।
घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ॥ ४५ ॥

बिलात्सर्पस्य निर्याणे सूर्यो यद्वत्प्रकाशक ।
प्रयत्नेन विना तद्वज्ज्ञातात्मा बोधरूपत ॥ ४६ ॥

दग्ध्रैवमुष्ण सत्ताया तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ।
सत्येव यदुपाधौ तु ज्ञाते सर्प इवोत्थिते ॥ ४७ ॥

ज्ञानायत्नोऽपि तद्वज्ज्ञ कर्ता भ्रामकवद्भवेत् ।
स्वरूपेण स्वय नात्मा ज्ञेयोऽज्ञेयोऽथवा तत ॥ ४८ ॥

विदिताविदिताभ्या तदन्यदेवेति शासनात् ।
बन्धमोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पिता ॥

नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषत ।
बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथात्मनि ॥ ५० ॥

यथोक्त ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्जितम् ।
यथोक्तेन विधानेन स सत्य नैव जायते ॥ ५१ ॥

जन्ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शक्नुयात् ।
इत उद्धर्तुमात्मान ज्ञानादन्येन केनचित् ॥ ५२ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसशाया ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्ट इति श्रुते ॥

ममाहमित्येतदपोह्य सर्वतो
विमुक्तदेह पदमम्बरोपमम् ।
सुदृष्टशास्त्रानुमितिभ्य ईरित
विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो नर ॥ ५४ ॥

———॥———

पार्थिवप्रकरणम् ॥

पार्थिव कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्मय ।
पक्तिचेष्टावकाशा स्युर्वह्निवाय्वम्बरोद्भवा ॥ १ ॥

घ्राणादीनि तदर्थाश्च पृथिव्यादिगुणा क्रमात् ।
रूपालोकवदिष्ट हि सजातीयार्थमिन्द्रियम् ॥ २ ॥

बुद्ध्यर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणे ।
तद्विकल्पार्थमन्त स्थ मन एकादश भवेत् ॥ ३ ॥

निश्चयार्था भवेद्बुद्धिस्ता सर्वार्थानुभावनीम् ।
ज्ञातात्मोक्त स्वरूपेण ज्योतिषा व्यञ्जयन्सदा ॥ ४ ॥

व्यञ्जकस्तु यथालोको व्यङ्ग्यस्याकारता गत ।
व्यतिकीर्णोऽप्यसकीर्णस्तद्वज्ज्ञ प्रत्ययै सदा ॥ ५ ॥

स्थितो दीपो यथायत्न प्राप्त सर्व प्रकाशयेत् ।
शब्दाद्याकारबुद्धीर्ज्ञ प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥

शरीरेन्द्रियसघात आत्मत्वेन गता धियम् ।
नित्यात्मज्योतिषा दीप्ता विशिषन्ति सुखादय ॥ ७ ॥

शिरोदु खादिनात्मान दु ख्यस्मीति हि पश्यति ।
द्रष्टान्यो दु खिनो दृश्याद्द्रष्टृत्वाच्च न दु ख्यसौ ॥ ८ ॥

दु खी स्याद् ख्यहमानाद् खिनो दर्शनाच्च वा ।
सहतेऽङ्गादिभिर्द्रष्टा दु खी दु खस्य नैव स ॥

चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्व स्याच्चेज्ज्ञानेकमेव तत् ।
सहत च ततो नात्मा द्रष्टृत्वात्कर्मता व्रजेत् ॥ १० ॥

ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोऽपि मत यदि ।
नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११ ॥

ज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि यद्वज्ज्ञात्मप्रकाशनम् ।
भेदेऽप्येव समत्वाज्ज्ञ आत्मान नैव पश्यति ॥

यद्धर्मा य पदार्थो न तस्यैवेयात्स कर्मताम् ।
न ह्यात्मान दहत्यग्निस्तथा नैव प्रकाशयेत् ॥

एतेनैवात्मनात्मनो ग्रहो बुद्धेर्निराकृत ।
अशोऽप्येव समत्वाद्धि निर्भेदत्वाच्च युज्यते ॥

शून्यतापि न युक्तैव बुद्धेरन्येन दृश्यता ।
युक्तातो घटवत्तस्या प्राक्सिद्धेश्च विकल्पत ॥ १५ ॥

अविकल्प तदस्त्येव यत्पूर्वं स्याद्विकल्पनं ।
विकल्पोत्पत्तिहेतुत्वाद्यस्यैव तु कारणम् ॥ १६ ॥

अज्ञान कल्पनामूल ससारस्य नियामकम् ।
हित्वात्मान पर ब्रह्म विन्द्यान्मुक्त सदाभयम् ॥

जाग्रत्स्वप्नौ तयोर्बीज सुषुप्ताख्य तमोमयम् ।
अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतत्त्रय त्यजेत् ॥

आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसकरात् ।
भ्रान्ति स्यादात्मकर्मेति क्रियाणा सनिपातत ॥

निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये ते न चक्षुष ।
प्रकाशत्वान्मनस्येव बुद्धौ न स्त प्रकाशत ॥

सकल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्ध्योर्यथा क्रमात् ।
नेतरेतरधर्मत्व सर्वं चात्मनि कल्पितम् ॥

स्थानावच्छेददृष्टि स्यादिन्द्रियाणा तदात्मताम् ।
गता धीस्ता हि पश्यञ्ज्ञो देहमात्र इवेक्ष्यते ॥

क्षणिक हि तदत्यर्थं धर्ममात्र निरन्तरम् ।
सादृश्याद्दीपवत्तद्धीस्तच्छान्ति पुरुषार्थता ॥ २३ ॥

स्वाकारान्यावभास्य च येषा रूपादि विद्यते ।
येषा नास्ति ततश्चान्यत्पूर्वासगतिरुच्यते ॥ २४ ॥

बाह्याकारत्वतो ज्ञप्ते स्मृत्यभाव सदा क्षणात् ।
क्षणिकत्वाच्च सस्कार नैवाधत्ते कश्चित्तु धी ॥ २५ ॥

आधारस्याप्यसत्त्वाच्च तुल्यतानिर्निमित्तत ।
स्थाने वा क्षणिकत्वस्य हान स्यान्न तदिष्यते ॥ २६ ॥

शान्तेश्चायत्नसिद्धत्वात्साधनोक्तिरनर्थिका ।
एकैकस्मिन्समाप्तत्वाच्छान्तेरन्यानपेक्षता ॥ २७ ॥

अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि परसतान इष्यताम् ।
सर्वार्थै क्षणिके कस्मिस्तथाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८ ॥

तुल्यकालसमुद्भूताविततरेतरयोगिणौ ।
योगाच्च सस्कृतो यस्तु सोऽन्य हीक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥

मृषाभ्यासस्तु यत्र स्यात्तन्नाशस्तत्र नो मत ।
सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्ष कस्य फल वद ॥ ३० ॥

अस्ति तावत्स्वय नाम ज्ञान वात्मान्यदेव वा ।
भावाभावशतस्तस्य नाभावस्त्वधिगम्यते ॥ ३१ ॥

येनाधिगम्यतेऽभावस्तत्सत्स्यात्तच्च चेद्भवेत् ।
भावाभावानभिज्ञत्वं लोकस्य स्यान्न चेष्यते ॥ ३२ ॥

सद्सत्सदसच्चेति विकल्पात्प्राग्यदिष्यते ।
तदद्वैतं समत्वात्तु नित्यं चान्यद्विकल्पितात् ॥ ३३ ॥

विकल्पोद्भवतोऽसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदिष्यताम् ।
द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥ ३४ ॥

वाचारम्भणशास्त्राच्च विकाराणां ह्यभावता ।
मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्मम मायेति च स्मृतेः ॥ ३५ ॥

विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च विलक्षणः ।
उपादेयो न हेयोऽत आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ ३६ ॥

अप्रकाशो यथादित्ये नास्ति ज्योतिःस्वभावतः ।
नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥ ३७ ॥

तथाविक्रियरूपत्वान्नावस्थान्तरमात्मनः ।
अवस्थान्तरवत्त्वे हि नाशोऽस्य स्यान्न संशयः ॥ ३८ ॥

मोक्षोऽवस्थान्तरं यस्य कृतकः स चलो ध्रुवम् ।
न संयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्तः कथंचन ॥ ३९ ॥

सयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च ।
गमनागमने चैव स्वरूप तु न हीयते ॥ ४० ॥

स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरे ।
अनुपात्त स्वरूप हि स्वेनात्यक्त तथैव च ॥ ४१ ॥

स्वरूपत्वाच्च सर्वस्य त्यक्तु शक्यो ह्यनन्यत ।
ग्रहीतु वा ततो नित्योऽविषयत्वात्पृथक्त्वत ॥ ४२ ॥

आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य नित्य आत्मैव केवल ।
त्यजेत्तस्मात्क्रिया सर्वा साधनै सह मोक्षवित् ॥

आत्मलाभ परो लाभ इति शास्त्रोपपत्तय ।
अलाभोऽनात्मलाभस्तु त्यजेत्तस्मादनात्मताम् ॥ ४४ ॥

गुणाना समभावस्य भ्रशो न ह्युपपद्यते ।
अविद्यादे प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरिष्यते ॥ ४५ ॥

इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्ति स्यात्सदा न वा ।
नियमो न प्रवृत्तीना गुणेष्वात्मनि वा भवेत् ॥ ४६ ॥

विशेषो मुक्तबद्धाना तादर्थ्ये न च युज्यते ।
अर्थार्थिनोस्तु सबन्धो नार्थी ज्ञो नेतरोऽपि वा ॥ ४७ ॥

प्रधानस्य च पारार्थ्यं पुरुषस्याविकारत ।
न युक्त साख्यशास्त्रेऽपि विकारेऽपि न युज्यते ॥

सबन्धानुपपत्तेश्च प्रकृते पुरुषस्य च ।
मिथोऽयुक्त तदर्थत्व प्रधानस्याचितित्वत ॥ ४९ ॥

क्रियोत्पत्तौ विनाशित्व ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ।
निर्निमित्ते त्वनिर्मोक्ष प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ५० ॥

न प्रकाश्य यथोष्णत्व ज्ञानेनैव सुखादय ।
एकनीडत्वतोऽग्राह्या स्यु कणादादिवर्त्मनाम् ॥ ५१ ॥

युगपत्समवेतत्व सुखविज्ञानयोरपि ।
मनोयोगैकहेतुत्वादग्राह्यत्व सुखस्य च ॥ ५२ ॥

तथान्येषा च भिन्नत्वाद्युगपज्जन्म नेष्यते ।
गुणाना समवेतत्व ज्ञान चेन्न विशेषणात् ॥ ५३ ॥

ज्ञानेनैव विशेष्यत्वाज्ज्ञानाप्यत्व स्मृतेस्तथा ।
सुख ज्ञात मयेत्येव तवाज्ञानात्मकत्वत ॥ ५४ ॥

सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽविकारत ।
भेदादन्यस्य कस्मान्न मनसो वाविशेषत ॥ ५५ ॥

स्यान्मालापरिहार्या तु ज्ञान चेज्ज्ञेयता व्रजेत् ।
युगपद्वापि चोत्पत्तिरभ्युपेतात इष्यताम् ॥ ५६ ॥

अनवस्थान्तरत्वाच्च बन्धो नात्मनि युज्यते ।
नाशुद्धिश्चाप्यसङ्गत्वादसङ्गो हीति च श्रुते ॥ ५७ ॥

सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुते ।
एव नहिं न मोक्षोऽस्ति बन्धाभावात्कथचन ॥ ५८ ॥

शास्त्रानर्थक्यमेव स्यान्न बुद्धेर्भ्रान्तिरिष्यते ॥
बन्धो मोक्षश्च तन्नाश स यथोक्तो न चान्यथा ॥ ५९ ॥

बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्मनि मन्यते ।
बुद्धिर्नान्योऽस्ति बोद्धेति सेय भ्रान्तिर्हि धीगता ॥

बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्य तत्रोपचर्यते ।
अविवेकोऽप्यनाद्योऽय ससारो नान्य इष्यते ॥ ६१ ॥

मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्योऽस्त्यनुपपत्तित ।
येषा वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षो नाशस्तु तैर्मत ॥ ६२ ॥

अवस्थान्तरमप्येवमविकारान्न युज्यते ।
विकारेऽवयवित्व स्यात्ततो नाशो घटादिवत् ॥ ६३ ॥

तस्माद्भ्रान्तिरतोऽन्या हि बन्धमोक्षादिकल्पना ।
साख्यकाणादबौद्धाना मीमासाहतकल्पना ॥ ६४ ॥

शास्त्रयुक्तिविरोधात्ता नादर्तव्या कदाचन ।
शक्यन्ते शतशो वक्तु दोषास्तासा सहस्रश ॥ ६५ ॥

अपि निन्दोपपत्तेश्च यान्यतोऽन्यानि चेत्यत ।
त्यक्त्वातो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मतिं कुर्याद्दृढा बुध ॥ ६६ ॥

श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हित्वा सर्वमनार्जवम् ।
वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थे व्यासस्याभिमते तथा ॥ ६७ ॥

इति प्रणुन्ना ह्रयवादिकल्पना
निरात्मवादाश्च तथा हि युक्तित ।
व्यपेतशङ्का परवादत स्थिरा
मुमुक्षवो ज्ञानपथे स्युरित्यत ॥ ६८ ॥

स्वसाक्षिक ज्ञानमतीव निर्मल
विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयम् ।
अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवे
भिरन्वयो निर्वृतिमेति शाश्वतीम् ॥ ६९ ॥

इद रहस्य परम परायण
व्यपेतदोषैरभिमानवर्जितै ।

समीक्ष्य कार्या मतिरार्जवे सदा
न तत्त्ववद्वकशाठ्यमतिर्हि कश्चन ॥ ७० ॥

अनेकजन्मान्तरसञ्चितैर्नरो
विमुच्यतेऽज्ञाननिमित्तपातकैः ।
इदं विदित्वा परमं च पावनं
न लिप्यते व्योमवदेव कर्मभिः ॥ ७१ ॥

प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च
प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
गुणान्वितायानुगताय सर्वदा
प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥ ७२ ॥

परस्य देहे न यथात्ममानिता
परस्य तद्वत्परमार्थमीक्ष्य च ।
इदं हि विज्ञानमतीव निर्मलं
सम्प्राप्य मुक्तोऽथ भवेच्च सर्वतः ॥ ७३ ॥

न हीह लाभोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन
स्वरूपलाभात्स इतो हि नान्यतः ।
न देयमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकं
स्वरूपलाभं त्वपरीक्ष्य यत्नतः ॥ ७४ ॥

सम्यङ्मतिप्रकरणम् ॥

आत्मा ज्ञेय परो ह्यात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञ सर्वदृक्शुद्धस्तस्मै ज्ञेयात्मने नम ॥ १ ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्दीपभूतै प्रकाशितम् ।
ब्रह्म वेदरहस्य यैस्तान्नित्य प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥

यद्वाक्सूर्यांशुसपातप्रणष्टध्वान्तकल्मष ।
प्रणम्य तान्गुरून्वक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिश्चयम् ॥ ३ ॥

आत्मलाभात्परो नान्यो लाभ कश्चन विद्यते ।
यदर्था वेदवादाश्च स्मार्ताश्चापि तु या क्रिया ॥ ४ ॥

आत्मार्थोऽपि हि यो लाभ सुखायेष्टो विपर्यय ।
आत्मलाभ पर प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभि ॥ ५ ॥

स्वय लब्धस्वभावत्वाल्लाभस्तस्य न चान्यत ।
अन्यापेक्षस्तु यो लाभ सोऽन्यदृष्टिसमुद्भव ॥ ६ ॥

अन्यदृष्टिस्त्वविद्या स्यात्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।
ज्ञानेनैव तु सोऽपि स्याद्विरोधित्वान्न कर्मणा ॥ ७ ॥

कर्मकार्यस्त्वनित्य स्यादविद्याकामकारण ।
प्रमाण वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृत ॥ ८ ॥

*

ज्ञानैकार्थपरत्वात्त वाक्यमेक ततो विदु ।
एकत्व ह्यात्मनो ज्ञेय वाक्यार्थप्रतिपत्तित ॥ ९ ॥

वाच्यभेदात्तु तद्भेद कल्प्यो वाच्योऽपि तच्छ्रुते ।
त्रय त्वेतत्तत प्रोक्त रूप नाम च कर्म च ॥ १० ॥

असदेतत्त्रय यस्मादन्योन्येन हि कल्पितम् ।
कृतो वर्णो यथाशब्दाच्छ्रुताऽन्यत्र धिया बहि ॥ ११ ॥

दृष्ट चापि यथा रूप बुद्धे शब्दाय कल्पते ।
एवमेतज्जगत्सर्व भ्रान्तिबुद्धिविकल्पितम् ॥ १२ ॥

असदेतत्ततो युक्त सन्विन्मात्र न कल्पितम् ।
वेदश्चापि स एवाद्यो वेद्य चान्यत्तु कल्पितम् ॥ १३ ॥

येन वेत्ति स वेद स्यात्स्वप्ने सर्व तु मायया ।
येन पश्यति तच्चक्षु शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥

येन स्वप्नगतो वक्ति सा वाग्घ्राण तथैव च ।
रसनस्पर्शने चैव मनश्चान्यत्तथेन्द्रियम् ॥ १५ ॥

कल्प्योपाधिभिरेवैतद्भिन्न ज्ञानमनेकधा ।
आभिभेदाद्यथा भेदो मणेरेकस्य जायते ॥ १६ ॥

जाग्रतश्च तथा भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पित ।
बुद्धिस्थ व्याकरोत्यर्थ भ्रान्त्या तृष्णोद्भवक्रिय ॥ १७ ॥

स्वप्ने तद्वत्प्रबोधे यो बहिश्चान्तस्तथैव च ।
आलेख्याध्ययने यद्वत्तदन्योन्यधियोद्भवम् ॥ १८ ॥

यदाय कल्पयेद्भेद तत्काम सन्यथाक्रतु ।
यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृत यत्तत्प्रपद्यते ॥ १९ ॥

अविद्याप्रभव सर्वमसत्तस्मादिद जगत् ।
तद्वता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥ २० ॥

विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि न ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते ॥ २१ ॥

चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते ।
यमैर्नित्यैश्च नियमैस्तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ २२ ॥

शारीरादि तप कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थमुत्तमम् ।
मनआदिसमाधान तत्तद्देहविशोषणम् ॥ २३ ॥

मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ २४ ॥

दृष्टं जागरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु ।
सुषुप्तं तदभावं च स्वमात्मानं परं पदम् ॥ २५ ॥

सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ।
स्वात्मबोधप्रदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथाभवम् ॥ २६ ॥

तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायाबीजं पुनः क्रमात् ।
मायाव्यात्माविकारोऽपि बहुधैको जलार्कवत् ॥ २७ ॥

बीजं चैकं यथा भिन्नं प्राणस्वप्नादिभिस्तथा ।
स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु तद्वच्चात्मा जलेन्दुवत् ॥ २८ ॥

मायाहस्तिनमारुह्य मायाव्येको यथा व्रजेत् ।
आगच्छंस्तद्वदेवात्मा प्राणस्वप्नादिगोचरः ॥ २९ ॥

न हस्ती न तदारूढो मायाव्यन्यो यथा स्थितः ।
न प्राणादिर्न तद्द्रष्टा तथा ज्ञोऽन्यः सदादृशिः ॥ ३० ॥

अबद्धचक्षुषो नास्ति माया मायाविनोऽपि वा ।
बद्धाक्षस्यैव सा माया मायाव्येव ततो भवेत् ॥ ३१ ॥

साक्षादेव स विज्ञेय साक्षादात्मेति च श्रुते ।
भिद्यते हृदयग्रन्थिर्न चेदित्यादित श्रुते ॥ ३२ ॥

अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहण चेन्द्रियैर्भवेत् ।
सुखादिभ्यस्तथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथ भवेत् ॥ ३३ ॥

अदृश्योऽपि यथा राहुश्चन्द्रे बिम्ब यथाम्भसि ।
सर्वगोऽपि तथैवात्मा बुद्धावेव स गृह्यते ॥ ३४ ॥

भानोर्बिम्ब यथा चौष्ण्य जले दृष्ट न चाम्भस ।
बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्विधर्मत ॥ ३५ ॥

चक्षुर्युक्ता धियो वृत्तिर्या ता पश्यन्नलुप्तदृक् ।
दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुते श्रोता तथा श्रुते ॥ ३६ ॥

केवला मनसो वृत्ति पश्यन्मन्ता मतेरज ।
विज्ञातालुप्तशक्तित्वात्तथा शास्त्राद्धि हीत्यत ॥ ३७ ॥

ध्यायतीत्यविकारित्व तथा लेलायतीत्यपि ।
अत्र स्तेनेति शुद्धत्व तथानन्वागतश्रुते ॥ ३८ ॥

शक्त्यलोपात्सुषुप्ते ज्ञस्तथा बोधेऽविकारत ।
ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतेर्मत ॥ ३९ ॥

यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृत त्वश्न प्रपद्यते ।
यदा स्वात्मदृशा कामा प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ॥ ४८ ॥

आत्मरूपविधे कार्यं क्रियादिभ्यो निवर्तनम् ।
न साध्य साधन चात्मा नित्यतृप्तश्रुतेर्मत ॥ ४९ ॥

उत्पाद्याप्यविकार्याणि सस्कार्यं च क्रियाफलम् ।
नातोऽन्यत्कर्मणा कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनम् ॥ ५० ॥

तापान्तत्वादनित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च या बहि ।
सहृत्यात्मनि ता प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत् ॥ ५१ ॥

शान्त प्राज्ञ तथा मुक्त निष्क्रिय ब्रह्मणि स्थितम् ।
श्रुतेराचार्यवान्वेद तद्विद्धीति स्मृतेस्तथा ॥ ५२ ॥

स गुरुस्तारयेद्युक्त शिष्य शिष्यगुणान्वितम् ।
ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु स्वान्तध्वान्तमहोदधिम् ॥ ५३ ॥

दृष्टि स्पृष्टि श्रुतिर्घ्रातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ।
शक्तयोऽन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपत्वेऽप्युपाधिभि ॥ ५४ ॥

अपायोद्भूतिहीनाभिर्नित्य दीप्यन्रविर्यथा ।
सर्वदृक्सर्वग शुद्ध सर्व जानाति सर्वदा ॥ ५५ ॥

अन्यदृष्टि शरीरस्थस्तावन्मात्रो ह्यविद्यया ।
जलेन्द्वाद्युपमाभिस्तु तद्धर्मो च विभाव्यते ॥ ५६ ॥

दृष्ट्वा बाह्य निमील्याथ स्मृत्वा तत्प्रविहाय च ।
अथोन्मील्यात्मनो दृष्टिं ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वग ॥ ५७ ॥

प्राणाद्येव त्रिक हित्वा तीर्णोऽज्ञानमहोदधिम् ।
स्वात्मस्थो निर्गुण शुद्धो बुद्धो मुक्त स्वतो हि स ॥

अजोऽह चामरोऽमृत्युरजरोऽभय एव च ।
सर्वज्ञ सर्वदृक्शुद्ध इति बुद्धो न जायते ॥ ५९ ॥

पूर्वोक्त यत्तमोबीज तन्नास्तीति विनिश्चय ।
तदभावे कुतो जन्म ब्रह्मैकत्व विजानत ॥ ६० ॥

क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्त तस्मिन्न पूर्ववत् ।
बुद्ध्यादेर्ज्ञस्तथासत्यान्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ६१ ॥

सत्य ज्ञानमनन्त च रसादे पञ्चकात्परम् ।
स्यामदृश्यादिशास्त्रोक्तमह ब्रह्मेति निर्भय ॥ ६२ ॥

यस्माद्भीता प्रवर्तन्ते वाङ्मन पावकादय ।
तदात्मानन्दतत्त्वज्ञो न बिभेति कुतश्चन ॥ ६३ ॥

नामादिभ्य परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये ।
प्रणमेत्क तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ६४ ॥

विराड्वैश्वानरो बाह्य स्मरन्नन्त प्रजापति ।
प्रविलीने तु सर्वस्मिन्प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥ ६५ ॥

वाचारम्भणमात्रत्वात्सुषुप्तादि त्रिक त्वसत् ।
सत्यो ब्रह्माहमित्येव सत्यसधो विमुच्यते ॥ ६६ ॥

भारूपत्वाद्यथा भानोर्नाहोरात्रे तथैव तु ।
ज्ञानाज्ञाने न मे स्याता चिद्रूपत्वाविशेषत ॥ ६७ ॥

शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वाद्ब्रह्मैव स्यामह सदा ।
ब्रह्मणो मे न हेय स्याद्ग्राह्य वेति च सस्मरेत् ॥

अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको नभो यथा ।
मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेव न जायते ॥ ६९ ॥

न बाह्य मध्यतो वान्तर्विद्यतेऽन्यत्स्वत क्वचित् ।
अबाह्यान्त श्रुते किंचित्तस्माच्छुद्ध स्वयप्रभ ॥ ७० ॥

नेति नेत्यादिशास्त्रेभ्य प्रपञ्चोपशमोऽद्वय ।
अविज्ञातादिशास्त्राच्च नैव ज्ञेयो ह्यतोऽन्यथा ॥ ७१ ॥

सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्म चेद्विदित परम् ।
स आत्मा सर्वभूतानामात्मा ह्येषामिति श्रुते ॥ ७२ ॥

जीवश्चेत्परमात्मान स्वात्मान देवमञ्जसा ।
देवोपास्य स देवाना पशुत्वाच्च निवर्तते ॥ ७३ ॥

अहमेव सदात्मज्ञ शून्यस्त्वन्यैर्यथाम्बरम् ।
इत्येव सत्यसधत्वादसद्धानाच्च बध्यते ॥ ७४ ॥

कृपणास्तेऽन्यथैवातो विदुर्ब्रह्म पर हि ये ।
स्वराड्योऽनन्यदृक्स्वस्थस्तस्य देवा असन्वशे ॥ ७५ ॥

हित्वा जात्यादिसबन्ध वाचोऽन्या सह कर्मभि ।
ओमित्येव स्वमात्मान सर्व शुद्ध प्रपद्यथ ॥ ७६ ॥

सेतु सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् ।
तिर्यगूर्ध्वमध सर्व सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥ ७७ ॥

धर्माधर्मविनिर्मुक्त भूतभव्यात्कृताकृतात् ।
स्वमात्मान पर विद्याद्विमुक्त सर्वबन्धनै ॥ ७८ ॥

अकुर्वन्सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येति धावत ।
मायया सर्वशक्तित्वादज सन्बहुधा मत ॥ ७९ ॥

राजवत्साक्षिमात्रत्वात्सान्निध्याद्भ्रामको यथा ।
भ्रामयञ्जगदात्माह निष्क्रियोऽकारकोऽद्वय ॥ ८० ॥

निर्गुण निष्क्रिय नित्य निर्द्वन्द्व यन्निरामयम् ।
शुद्ध बुद्ध तथा मुक्त तद्ब्रह्मास्मीति धारयेत् ॥ ८१ ॥

बन्ध मोक्ष च सर्व यत इदमुभय हेयमेक द्वय च
ज्ञेयाज्ञेयाभ्यतीत परममधिगत तत्त्वमेक विशुद्धम् ।
विज्ञायैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदित शोकमोहावतीत
सर्वज्ञ सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवाप्तकृत्य ॥

न स्वय स्वस्य नान्यस्य नान्यश्चात्मा च हेयग ।
उपादेयो न चाप्येवमिति सम्यङ्मति स्मृता ॥ ८३ ॥

आत्मप्रत्यायिका ह्येषा सर्ववेदान्तगोचरा ।
ज्ञात्वैता हि विमुच्यन्ते सर्वससारबन्धनै ॥ ८४ ॥

रहस्य सर्ववेदाना देवाना चापि दुर्लभम् ।
पवित्र परम ह्येतत्तदेतत्सप्रकाशितम् ॥ ८५ ॥

नैतद्देयमशान्ताय रहस्य ज्ञानमुत्तमम् ।
विरक्ताय प्रदातव्य शिष्यायानुगताय च ॥ ८६ ॥

दृक्तश्चात्मनो ज्ञान निष्क्रयोऽन्यो न विद्यते ।
ज्ञानमिच्छस्तरेत्तस्माद्युक्त शिष्यगुणै सदा ॥ ८७ ॥

ज्ञान ज्ञेय तथा ज्ञाता यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञ सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञानात्मने नम ॥ ८८ ॥

विद्यया तारिता स्मो यैर्जन्ममृत्युमहोदधिम् ।
सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसकुलम् ॥ ८९ ॥

तत्त्वमतिप्रकरणम् ॥

येनात्मना विलीयन्त उद्भवन्ति च वृत्तय ।
नित्यावगतये तस्मै नमो धीप्रत्यगात्मने ॥ १ ॥

प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसभृतै
श्रुतेररातीञ्शतशो वचोबलै ।
ररक्ष वेदार्थनिधि विशालधी
र्नमो यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे ॥ २ ॥

नित्यमुक्त सदेवास्मीत्येव चेन्न भवेन्मति ।
किमर्थ श्रावयत्येव मातृवच्छ्रुतिरादृता ॥ ३ ॥

सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते ।
रज्ज्वामिवाहिधीर्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।
विषापोहो यथा ध्यानान्निवृत्तिः पाप्मनस्तथा ॥ ५ ॥

सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ ।
तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ॥ ६ ॥

सदस्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोद्भवा ।
प्रत्यक्षादिनिभा वापि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥

कर्ता भोक्तेति यच्छास्त्रं लोकबुद्ध्यनुवादि तत् ।
सदस्मीति श्रुतेर्जाता बाध्यतेऽन्या तयैव धीः ॥ ८ ॥

सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्तता स्थिरा ।
प्रवर्तते प्रसंचक्षामतो युक्त्यानुचिन्तयेत् ॥ ९ ॥

सकृदुक्तं न गृह्णाति वाक्यार्थज्ञोऽपि यो भवेत् ।
अपेक्षतेऽत एवान्यदवोचाम द्वयं हि तत् ॥ १० ॥

नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणा स यथा भवेत् ।
अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संवेद्यताद्दढा ॥ ११ ॥

चेष्टित च यतो मिथ्या स्वच्छन्द प्रतिपद्यते ।
प्रसख्यानमत कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥ १२ ॥

सदस्मीति च विज्ञानमक्षजो बाधते ध्रुवम् ।
शब्दोत्थ दृढसस्कारो दोषैश्चाकृष्यते बहि ॥ १३ ॥

श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यत ।
प्रत्ययावक्षजोऽवश्य विशेषार्थो निवारयेत् ॥ १४ ॥

वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चिन्निर्दु खो नोपलभ्यते ।
यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रत ॥ १५ ॥

निर्दु खोऽतीतदेहेषु कृतभावोऽनुमीयते ।
चर्या नो शास्त्रसवेद्या स्यादनिष्ट तथा सति ॥ १६ ॥

सदसीति फल चोक्त्वा विधेय साधन यत ।
न तदन्यत्प्रसख्यानात्प्रसिद्धार्थमिहेष्यते ॥ १७ ॥

तस्मादनुभवायैव प्रसचक्षीत यत्नत ।
त्यजन्साधनतत्साध्यविरुद्ध शमनादिमान् ॥ १८ ॥

नैतदेव रहस्याना नेति नेत्यवसानत ।
क्रियासाध्य पुरा श्राव्य न मोक्षो नित्यसिद्धत ॥ १९ ॥

पुत्रदु ख यथाऽध्यस्त पित्रा दु खे स्व आत्मनि ।
अहकर्ता तथाऽध्यस्तो नित्यादु खे स्व आत्मनि ॥

सोऽध्यासो नेति नेतीति प्राप्तवत्प्रतिषिध्यते ।
भूयोऽभ्यासविधि कश्चित्कुतश्चिन्नोपपद्यते ॥ २१ ॥

आत्मनीह यथाध्यास प्रतिषेधस्तथैव च ।
मलाध्यासनिषेधौ खे क्रियेते च यथाबुधै ॥ २२ ॥

प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत मोक्षोऽनित्यो भवेद्ध्रुवम् ।
अतोऽप्राप्तनिषेधोऽय दिव्यग्निचयनादिवत् ॥ २३ ॥

सभाव्यो गोचरे शब्द प्रत्ययो वा न चान्यथा ।
न सभाव्यौ तदात्मत्वादहकर्तुस्तथैव च ॥ २४ ॥

अहकर्त्रात्मनि न्यस्त चैतन्ये कर्तृतादि यत् ।
नेति नेतीति तत्सर्व साहकर्त्रा निषिध्यते ॥ २५ ॥

उपलब्धि स्वयज्योतिर्दृशि प्रत्यक्सदाक्रिय ।
साक्षात्सर्वान्तर साक्षी चेता नित्योऽगुणोऽद्वय ॥

सनिधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभोऽभिमानकृत् ।
आत्मात्मीय द्वय चात स्यादहममगोचर ॥ २७ ॥

जातिकर्मादिमत्त्वाद्धि तस्मिञ्शब्दास्त्वहङ्कृति ।
न कश्चिद्वर्तते शब्दस्तदभावात्स्व आत्मनि ॥ २८ ॥

आभासो यत्र तत्रैव शब्दा प्रत्यग्दृशि स्थिता ।
लक्षयेयुर्न साक्षात्तमभिदध्यु कथञ्चन ॥ २९ ॥

न ह्यजात्यादिमान्कश्चिदर्थं शब्दैर्निरूप्यते ।
आत्माभासो यथाहङ्कृदात्मशब्दैस्तथोच्यते ॥ ३० ॥

उल्मुकादौ यथाग्न्यर्था परार्थत्वान्न चाञ्जसा ।
मुखादन्यो मुखाभासो यथादर्शानुकारत ॥ ३१ ॥

आभासान्मुखमप्येवमादर्शाननुवर्तनात् ।
अहङ्कृत्यात्मनिर्भासो मुखाभासवदिष्यते ॥ ३२ ॥

मुखवत्स्मृत आत्मान्योऽविविक्तौ तौ तथैव च ।
ससारी च स इत्येक आभासो यस्त्वहङ्कृति ॥ ३३ ॥

वस्तु च्छाया स्मृतेरन्यन्माधुर्यादि च कारणम् ।
नैकदेशो विकारो वा तदाभासाश्रय परे ॥ ३४ ॥

अहङ्कर्तैव ससारी स्वतन्त्र इति केचन ।
अहङ्कारादिसतान ससारी नान्वयी पृथक् ॥ ३५ ॥

इत्येव सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम् ।
ससारिणा कथा त्वास्ता प्रकृत त्वधुनोच्यते ॥ ३६ ॥

मुखाभासो य आदर्शे धर्मो नान्यतरस्य स ।
द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो विविक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥ ३७ ॥

मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मतम् ।
नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्यप्यभावत ॥ ३८ ॥

द्वयोरेवेति चेत्तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात् ।
अदृश्यस्य सतो दृष्टि स्याद्राहोश्चन्द्रसूर्ययो ॥ ३९ ॥

राहो प्रागेव वस्तुत्व सिद्ध शास्त्रप्रमाणत ।
छायापक्षे त्ववस्तुत्व तस्य स्यात्पूर्वयुक्तित ॥ ४० ॥

छायाक्रान्तेर्निषेधोऽय न तु वस्तुत्वसाधक ।
न ह्यर्थान्तरनिष्ठ सद्वाक्यमर्थान्तर वदेत् ॥ ४१ ॥

माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णद्रव्याद्यसेवनात् ।
छायाया न त्वदृष्टत्वादपामेव च दर्शनात् ॥ ४२ ॥

आत्माभासाश्रयाश्चैव मुखाभासाश्रया यथा ।
गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४३ ॥

न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुत ।
नाचितित्वादहकर्तु कस्य ससारिता भवेत् ॥ ४४ ॥

अविद्यामात्र एवात ससारोऽस्त्वविवेकत ।
कूटस्थेनात्मना नित्यमात्मवानात्मनीव स ॥ ४५ ॥

रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मक प्राग्विवेकत ।
अवस्तुसन्नपि ह्येष कूटस्थेनात्मना तथा ॥ ४६ ॥

आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययै स्वैर्विकारवान् ।
सुखी दु खी च ससारी नित्य एवेति केचन ॥ ४७ ॥

आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिता ।
अहकर्तारमात्मेति मन्यन्ते ते निरागमा ॥ ४८ ॥

ससारो वस्तुसस्तेषा कर्तृभोक्तृत्वलक्षण ।
आत्माभासाश्रयाज्ञानात्ससरन्त्यविवेकत ॥ ४९ ॥

चैतन्याभासता बुद्धेरात्मनस्तत्स्वरूपता ।
स्याच्चेत्त ज्ञानशब्दैश्च वेद शास्तीति युज्यते ॥ ५० ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यौ भिन्नावेकाश्रयौ यथा ।
करोति गच्छतीत्यादौ दृष्टौ लोकप्रसिद्धित ॥ ५१ ॥

नानयोर्ह्यर्थाश्रयत्व तु लोके दृष्ट स्मृतौ तथा ।
जानात्यर्थेषु को हेतुर्ह्यर्थाश्रयत्वे निगद्यताम् ॥ ५२ ॥

आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धात्वर्थश्च धिय क्रिया ।
उभय चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा ॥ ५३ ॥

न बुद्धेरवबोधोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ।
अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥ ५४ ॥

नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ।
न ह्यात्मा विक्रियामात्र नित्य आत्मेति शासनात् ॥

न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्व करण न ह्यकर्तृकम् ।
नापि ज्ञायत इत्येव कर्मशब्दैर्निरूप्यते ॥ ५६ ॥

न येषामेक एवात्मा निर्दु खोऽविक्रिय सदा ।
तेषा स्याच्छब्दवाच्यत्व ज्ञेयत्व चात्मन सदा ॥ ५७ ॥

यदाहकर्तुरात्मत्व तदा शब्दार्थमुख्यता ।
नाशनायादिमत्त्वाच्च श्रुतौ तस्यात्मतेष्यते ॥ ५८ ॥

हन्त तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौण कथचन ।
जानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्वाच्या तथापि तु ॥ ५९ ॥

शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्रमाणता ।
सा च नेष्टा ततो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धित ॥ ६० ॥

प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता ।
लौकायतिकसिद्धान्त स चानिष्ट प्रसज्यते ॥ ६१ ॥

अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्ववद्दुर्विवेकता ।
गतिशून्य न वेदोऽस्य प्रमाण सवदत्युत ॥ ६२ ॥

आदर्शमुखसामान्य मुखस्येष्ट हि मानवै ।
मुखस्य प्रतिबिम्बो हि मुखाकारेण दृश्यते ॥ ६३ ॥

यत्र यस्यावभासस्तु तयोरेवाविवेकत ।
जानातीति क्रिया सर्वो लोको वक्ति स्वभावत ॥ ६४ ॥

बुद्धे कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति ज्ञ उच्यते ।
तथा चैतन्यमध्यस्य ज्ञत्व बुद्धेरिहोच्यते ॥ ६५ ॥

स्वरूप चात्मनो ज्ञान नित्य ज्योति श्रुतेर्यत ।
न बुद्ध्या क्रियते तस्मादात्मनान्येन वा सदा ॥ ६६ ॥

देहेऽहप्रत्ययो यद्वज्जानातीति च लौकिका ।
वदन्ति ज्ञानकर्तृत्व तद्वद्बुद्धेस्तथात्मन ॥ ६७ ॥

बौद्धैस्तु प्रत्ययैरेव क्रियमाणैश्च चिन्निभै ।
मोहिता क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जना ॥ ६८ ॥

तस्माज्ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकात्प्रवर्तिता ।
जानातीत्यादिशब्दश्च प्रत्ययो या च तत्स्मृति ॥ ६९ ॥

आदर्शानुविधायित्वं छायाया अस्यते मुखे ।
बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञाभासस्य तथेष्यते ॥ ७० ॥

बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मादात्माभासेन दीपिता ।
ग्राहका इव भासन्ते दहन्तीवोल्मुकादय ॥ ७१ ॥

स्वयमेवावभास्यन्ते ग्राहका स्वयमेव च ।
इत्येवं ग्राहकास्तित्वं प्रतिषेधन्ति सौगता ॥ ७२ ॥

यद्येवं नान्यदृश्यास्ते किं तद्वारणमुच्यताम् ।
भावाभावौ हि तेषां यौ नान्यग्राह्यौ सता यदि ॥ ७३ ॥

अन्वयी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समम् ।
अचित्त्वस्यापि तुल्यत्वादन्यस्मिन्ग्राहके सति ॥ ७४ ॥

अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धि स्यादिति चेन्मतम् ।
नाध्यक्षेऽनुपकारित्वादन्यत्रापि प्रसज्यत ॥ ७५ ॥

अर्थी दु खी च य श्रोता स त्वध्यक्षोऽथवेतर ।
अध्यक्षस्य च दु खित्वमर्थित्व च न ते मतम् ॥ ७६ ॥

कर्ताध्यक्ष सदस्मीति नैव सङ्ग्रहमर्हति ।
सदेवासीति मिथ्योक्ति श्रुतेरपि न युज्यते ॥ ७७ ॥

अविविच्योभय वक्ति श्रुतिश्चेत्स्याद्ग्रहस्तथा ।
अस्मदस्तु विविच्यैव त्वमेवेति वदेद्यदि ॥ ७८ ॥

प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वमुक्तदोष प्रसज्यते ।
त्वमित्यध्यक्षनिष्ठश्चेदहमध्यक्षयो कथम् ॥ ७९ ॥

सबन्धो वाच्य एवात्र येन त्वमिति लक्षयेत् ।
द्रष्टृदृश्यत्वसबन्धो यद्यध्यक्षेऽक्रिये कथम् ॥ ८० ॥

अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि ।
आत्माध्यक्षो ममास्तीति सबन्धाग्रहणेन धी ॥ ८१ ॥

सबन्धग्रहण शास्त्रादिति चेन्मन्यसे न हि ।
पूर्वोक्ता स्युस्त्रयो दोषा ग्रहो वा स्यान्ममेति च ॥ ८२ ॥

अदर्शिर्दर्शिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा तदा ।
प्रत्यया अपि तस्या स्युस्तप्तायोविस्फुलिङ्गवत् ॥ ८३ ॥

आभासस्तदभावश्च दृशे सीम्नो न चान्यथा ।
लोकस्य युक्तित स्याता तद्ग्रहश्च तथा सति ॥ ८४ ॥

नन्वेव दृशिसक्रान्तिरस्य पिण्डेऽग्निवद्भवेत् ।
मुखाभासवदित्येतदादर्शे तन्निराकृतम् ॥ ८५ ॥

कृष्णायो लोहिताभासमित्येतद्दृष्टमुच्यते ।
दृष्टदार्ष्टान्ततुल्यत्व न तु सर्वात्मना क्वचित् ॥ ८६ ॥

तथैव चेतनाभास चित्त चैतन्यवद्भवेत् ।
मुखाभासो यथादर्श आभासश्चोदितो मृषा ॥ ८७ ॥

चित्त चेतनमित्येतच्छास्त्रयुक्तिविवर्जितम् ।
देहस्यापि प्रसङ्ग स्याच्चक्षुरादेस्तथैव च ॥ ८८ ॥

तदप्यस्त्विति चेत्तन्न लौकायतिकसगते ।
न च धीर्दृशिरस्मीति यद्याभासो न चेतसि ॥ ८९ ॥

सदस्मीति धियोऽभावे व्यर्थं स्यात्तत्त्वमस्यपि ।
युष्मदस्मद्विभागज्ञे स्यादर्थवदिद वच ॥ ९० ॥

ममेदप्रत्ययौ ज्ञेयौ युष्मद्येव न सशय ।
अहमित्यस्मदीष्ट स्यादयमस्मीति चोभयो ॥ ९१ ॥

अन्योन्यापेक्षया तेषा प्रधानगुणतेष्यते ।
विशेषणविशेष्यत्व तथा ग्राह्य हि युक्तित ॥ ९२ ॥

ममेद द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणम् ।
धनी गोमान्यथा तद्वद्देहोऽहकर्तुरेव च ॥ ९३ ॥

बुद्ध्यारूढ सदा सर्व साहकर्ता च साक्षिण. ।
तस्मात्सर्वावभासो ज्ञ किंचिदप्यस्पृशन्सदा ॥ ९४ ॥

प्रतिलोममिद सर्व यथोक्त लोकबुद्धित ।
अविवेकधियामस्ति नास्ति सर्व विवेकिनाम् ॥ ९५ ॥

अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च ।
स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥ ९६ ॥

नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्सुषुप्तेऽन्यन्मनागपि ।
न वारयति दृष्टि स्वा प्रत्यय तु निषेधति ॥ ९७ ॥

स्वय ज्योतिर्न हि द्रष्टुरित्येव सविदोऽस्तिताम् ।
कौटस्थ्य च तथा तस्या प्रत्ययस्य तु लुप्तताम् ।
स्वयमेवाब्रवीच्छास्त्र प्रत्ययावगती पृथक् ॥ ९८ ॥

एव विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धित ।
श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये ॥ ९९ ॥

ब्रह्मा दाशरथेर्यद्वदुक्त्यैवापानुदत्तम ।
तस्य विष्णुत्वसबोधे न यत्नान्तरमूचिवान् ॥ १०० ॥

अहशब्दस्य या निष्ठा ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि ।
सैवोक्ता सदसीत्येव फल तत्र विमुक्तता ॥ १०१ ॥

श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तत्र भवेद्ध्रुवम् ।
व्यवहारात्पुरापीष्ट सद्भाव स्वयमात्मन ॥ १०२ ॥

अशनायादिनिर्मुक्त्यै तत्काला जायते प्रमा ।
तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थे त्रिषु कालेष्वसशय ॥ १०३ ॥

प्रतिबन्धविहीनत्वात्स्वय चानुभवात्मन ।
जायेतैव प्रमा तत्र स्वात्मन्येव न सशय ॥ १०४ ॥

किं सदेवाहमस्मीति किं वान्यत्प्रतिपद्यते ।
सदेव चेदहशब्द सता मुख्यार्थ इष्यताम् ॥ १०५ ॥

अन्यश्चेत्सदहग्राहिप्रतिपत्तिर्मृषैव सा ।
तस्मान्मुख्यग्रहे नास्ति वारणावगतेरिह ॥ १०६ ॥

प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्थता ।
तयोरचितिमत्त्वाच्च चैतन्ये कल्प्यते फलम् ॥ १०७ ॥

कूटस्थेऽपि फल योग्य राजनीव जयादिकम् ।
तदनात्मत्वहेतुभ्या क्रियाया प्रत्ययस्य च ॥ १०८ ॥

आदर्शस्तु यदाभासो मुखाकार स एव स ।
यथैव प्रत्ययादर्शो यदाभासस्तदा ह्यहम् ॥ १०९ ॥

इत्येव प्रतिपत्ति स्यात्सदस्मीति च नान्यथा ।
तत्त्वमित्युपदेशोऽपि द्वाराभावादनर्थक ॥ ११० ॥

श्रोतु स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्व तदा भवेत् ।
अध्यक्षस्य न चेदिष्ट श्रोतृत्व कस्य तद्भवेत् ॥ १११ ॥

अध्यक्षस्य समीपे स्याद्बुद्धेरेवेति चेन्मतम् ।
न तत्कृतोपकारोऽस्ति काष्ठाद्यद्वश कल्प्यते ॥ ११२ ॥

बुद्धौ चेत्तत्कृत कश्चिन्नन्वेव परिणामिता ।
आभासेऽपि च को दोष सति श्रुत्याद्यनुग्रहे ॥ ११३ ॥

आभासे परिणामश्चेन्न रज्ज्वादिनिभत्ववत् ।
सर्पादेश्च तथावोचमादर्शे च मुखत्ववत् ॥ ११४ ॥

नात्माभासत्वसिद्धिश्चेदात्मनो ग्रहणात्पृथक् ।
मुखादेश्च पृथक्सिद्धिरिह त्वन्योन्यसश्रय ॥ ११५ ॥

अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धावाभासस्य तदीयता ।
आभासस्य तदीयत्वे ह्यध्यक्षव्यतिरिक्तता ॥ ११६ ॥

नैव स्वप्ने पृथक्सिद्धे प्रत्ययस्य दृशेस्तथा ।
रथादेस्तत्र शून्यत्वात्प्रत्ययस्यात्मना ग्रह ॥ ११७ ॥

अवगत्या हि सव्याप्त प्रत्ययो विषयाकृति ।
जायते स यदाकार स बाह्यो विषयो मत ॥ ११८ ॥

कर्मेप्सिततमत्वात्स तद्वान्कार्यै नियुज्यते ।
आकारो यत्र चार्प्येत करण तदिहोच्यते ॥ ११९ ॥

यदाभासेन सव्याप्त सज्ञातेति निगद्यते ।
त्रयमेतद्विविच्यात्र यो जानाति स आत्मवित् ॥

सम्यक्सशयमिथ्योक्ता प्रत्यया व्यभिचारिण ।
एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पित ॥ १२१ ॥

आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरवगतेस्तथा ।
अशुद्धि परिणामश्च सर्व प्रत्ययसश्रयात् ॥ १२२ ॥

प्रथन ग्रहण सिद्धि प्रत्ययानामिहान्यत ।
आपरोक्ष्यात्तदेवोक्तमनुमान प्रदीपवत् ॥ १२३ ॥

किमन्यद्ग्राहयेत्कश्चित्प्रमाणेन तु केनचित् ।
विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्यान्यस्य शेषत ॥ १२४ ॥

शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते ।
अध्यक्षस्याप्रसिद्धत्वाच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥ १२५ ॥

चेतनस्त्व कथ देह इति चेन्नाप्रसिद्धित ।
चेतनस्यान्यत सिद्धावेव स्यादन्यहानत ॥ १२६ ॥

अध्यक्ष स्वयमस्त्येव चेतनस्यापरोक्षत ।
तुल्य एव प्रबोध स्यादन्यस्यासत्त्ववादिना ॥

अहमज्ञासिष चेदमिति लोकस्मृतेरिह ।
करण कर्म कर्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल ॥ १२८ ॥

प्रामाण्येऽपि स्मृते शैघ्र्याद्यौगपद्य विभाव्यते ।
क्रमेण ग्रहण पूर्व स्मृते पश्चात्तथैव च ॥ १२९ ॥

अज्ञासिषमिद मा चेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् ।
विशेषोऽपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥ १३० ॥

आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह सभवात् ।
आत्मन्यासक्तकर्तृत्व न स्यात्करणकर्मणो ॥ १३१ ॥

व्याप्तुमिष्टं च यत्कर्तुं क्रियया कर्म तत्स्मृतम् ।
अतो हि कर्तृतन्त्रत्वं तस्येष्टं नान्यतन्त्रता ॥ १३२ ॥

शब्दाद्वाऽनुमितेर्वापि प्रमाणाद्वा ततोऽन्यतः ।
सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादज्ञं प्रति नान्यथा ॥ १३३ ॥

अध्यक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनैव वा ।
विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते ॥ १३४ ॥

तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेज्ज्ञानत्वेऽन्या मतिर्भवेत् ।
अन्यस्यैवाज्ञतायां च तद्विज्ञाने ध्रुवा भवेत् ॥ १३५ ॥

ज्ञातता स्वात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादन्यदेव वा ।
ज्ञातत्वेऽनन्तरोक्तौ त्वं पक्षौ संस्मर्तुमर्हसि ॥ १३६ ॥

सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभश्चेद्यत्नस्तत्र निरर्थकः ।
सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुनः ॥ १३७ ॥

ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञातत्वमुच्यते ।
अध्यक्षाध्यक्ष्ययोः सिद्धिर्ज्ञेयत्वं नात्मलाभता ॥

स्पष्टत्वं कर्मकर्त्रादेः सिद्धिता यदि कल्प्यते ।
स्पष्टतास्पष्टते स्यातामन्यस्यैव न चात्मनः ॥ १३९ ॥

अद्रष्टुर्नैव चान्धस्य स्पष्टीभावो घटस्य तु ।
कर्त्रादे स्पष्टतेष्टा चेद्द्रष्टृताध्यक्षकर्तृका ॥ १४० ॥

अनुभूते किमन्यस्मिन्स्यात्तवापेक्षया वद ।
अनुभवितरीष्टा स्यात्सोऽप्यनुभूतिरेव न ॥ १४१ ॥

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनै ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ १४२ ॥

भूतिर्येषा क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।
सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चेत्सकर्तृत्वं तथेष्यताम् ॥

न कश्चिच्चेष्यते धर्म इति चेत्पक्षहानता ।
नन्वस्तित्वादयो धर्मा नास्तित्वादिनिवृत्तय ॥

न भूतेस्तर्हि नाशित्वं स्वालक्षण्यं मतं हि ते ।
स्वलक्षणावधिर्नाशो नाशोऽनाशनिवृत्तिता ॥ १४५ ॥

अगोरसत्त्वं गोत्वं ते न तु तद्गोत्वलक्षणम् ।
क्षणवाच्योऽपि योऽर्थं स्यात्सोऽप्यन्याभाव एव ते ॥

भेदाभावेऽप्यभावस्य भेदो नामभिरिष्यते ।
नामभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव ॥ १४७ ॥

अपोहो यदि भिन्नाना वृत्तिस्तस्य कथ गवि ।
नाभावा भेदका सर्वे विशेषा वा कथञ्चन ।
नामजात्यादयो यद्वत्सविदस्तेऽविशेषत ॥ १४८ ॥

प्रत्यक्षमनुमान वा व्यवहारे यदिच्छसि ।
क्रियाकारकभेदैस्तदभ्युपेय ध्रुव भवेत् ॥ १४९ ॥

तस्मान्नील तथा पीत घटादिर्वा विशेषणम् ।
सविदस्तदुपेय स्याद्येन चाप्यनुभूयते ॥ १५० ॥

रूपादीना यथान्य स्याद्ग्राह्यत्वाद्ग्राहकस्तथा ।
प्रत्ययस्य तथान्य स्याद्व्यञ्जकत्वात्प्रदीपवत् ॥

अध्यक्षस्य दृशो कीदृक्सबन्ध सभविष्यति ।
अध्यक्ष्येण तु दृश्येन मुक्त्वान्यो द्रष्टृदृश्यताम् ॥

अध्यक्षेण कृता दृष्टिर्दृश्य व्याप्नोत्यथापि वा ।
नित्याध्यक्षकृत कश्चिदुपकारो भवेद्धियाम् ॥ १५३ ॥

स चोक्तस्तन्निभत्व प्राक्सव्याप्तिश्च घटादिषु ।
यथा लोकादिसव्याप्तिर्व्यञ्जकत्वाद्धियस्तथा ॥

आलोकस्थो घटो यद्वद्बुद्ध्यारूढो भवेत्तथा ।
धीव्याप्ति स्याद्घटारोहो धियो व्याप्तौ क्रमो भवेत् ॥

पूर्वं स्यात्प्रत्ययव्याप्तिस्ततोऽनुग्रह आत्मन ।
कृत्स्नाध्यक्षस्य नो युक्त कालाकाशादिवत्क्रम ॥

विषयग्रहण यस्य कारणापेक्षया भवेत् ।
सत्येव ग्राह्यशेषे च परिणामी स चित्तवत् ॥ १५७ ॥

अध्यक्षोऽहमिति ज्ञान बुद्धेरेव विनिश्चय ।
नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्न तस्यास्ति परो यत ॥

कर्त्ता चेदहमित्येवमनुभूयेत मुक्तता ।
सुखदु खविनिर्मोको नाहकर्तरि युज्यते ॥ १५९ ॥

देहादावभिमानोत्थो दु खीति प्रत्ययो ध्रुवम् ।
कुण्डलीप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना ॥ १६० ॥

बाध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकवान् ।
विपर्यासेऽसदन्त स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणत ॥

दाहच्छेदविनाशेषु दु खित्व नान्यथात्मन ।
नव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दु खी भवेत्क्वचित् ॥

अस्पर्शत्वाददेहत्वान्नाह दाह्यो यत सदा ।
तस्मान्मिथ्याभिमानोत्थ मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥ १६३ ॥

कुण्डल्यहमिति ह्येतद्बाध्येतैव विवेकिना ।
दु खीति प्रत्ययस्तद्वत्केवलाहधिया सह ॥ १६४ ॥

सिद्धे दु खित्व इष्ट स्यात्तच्छक्तिश्छन्दसात्मन ।
मिथ्याभिमानतो दु खी तेनार्थापादनक्षम ॥

अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च ।
अविवेकात्तथा दु ख मानस चात्मनीक्षते ॥ १६६ ॥

विवेकात्मधिया दु ख नुद्यते चलनादिवत् ।
अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छत ॥

तदा नु दृश्यते दु ख नैश्चल्ये नैव तस्य तत् ।
प्रत्यगात्मनि तस्मात्तद्दु ख नैवोपपद्यते ॥ १६८ ॥

त्वसतोस्तुल्यनीडत्वान्नीलाश्ववदिद भवेत् ।
निर्दु खवाचिना योगात्त्वशब्दस्य तदर्थता ॥

प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य युतेस्तथा ।
दशमस्त्वमसीत्येव वाक्य स्यात्प्रत्यगात्मनि ॥ १७० ॥

स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ ।
प्रत्यगात्मावगत्यन्तौ नान्योऽर्थोऽर्थाद्विरोधत ॥

नवबुद्ध्यपहाराद्धि स्वात्मानं दशपूरणम् ।
अपश्यञ्ज्ञातुमेवेच्छेत्स्वमात्मानं जनस्तथा ॥ १७२ ॥

अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्कामापहृतधी सदा ।
विविक्तं दृशिमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ॥ १७३ ॥

दशमस्त्वमसीत्येव तत्त्वमस्यादिवाक्यत ।
स्वमात्मानं विजानाति कृत्स्नान्तःकरणेक्षणम् ॥

इदं पूर्वमिदं पश्चात्पदं वाक्यं भवेदिति ।
नियमो नैव वेदेऽस्ति पदसांगत्यमर्थत ॥ १७५ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थबोधनम् ।
वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानामर्थसंस्मृति ॥

यदा नित्येषु वाक्येषु पदार्थस्तु विविच्यते ।
वाक्यार्थज्ञानसङ्क्रान्त्यै तदा प्रश्नो न युज्यते ॥

अन्वयव्यतिरेकोक्ति पदार्थस्मरणाय तु ।
स्मृत्यभावे न वाक्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केनचित् ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकत ।
व्यज्यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यत ॥ १७९ ॥

अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय नान्यथा ।
त्वपदार्थविवेके हि पाणावर्पितबिल्ववत् ॥ १८० ॥

वाक्यार्थो व्यज्यते चैव केवलोऽहपदार्थत ।
दु खीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ १८१ ॥

तत्रैव सभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधी ।
नैव कल्पयितु युक्ता पदवाक्यार्थकोविदै ॥ १८२ ॥

प्रत्यक्षादीनि बाधेरन्कृष्णलादिषु पाकवत् ।
अक्षजादिनिभैरेतै कथ स्याद्वाक्यबाधनम् ॥ १८३ ॥

दु ख्यस्मीति सति ज्ञाने निर्दु खीति न जायते ।
प्रत्यक्षादिनिभत्वेऽपि वाक्यात्र व्यभिचारत ॥

स्वप्ने दु ख्यहमध्यास दाहच्छेदादिहेतुत ।
तत्कालभाविभिर्वाक्यैर्न बाध क्रियते यदि ॥ १८५ ॥

समाप्तेस्तर्हि दु खस्य प्राक्क तद्बाध इष्यताम् ।
न हि दु खस्य सतानो भ्रान्तेर्वा दृश्यते क्वचित् ॥

प्रत्यगात्मन आत्मत्व दु ख्यस्मीत्यस्य बाधया ।
दशम नवमस्येव वेद चेदविरुद्धता ॥ १८७ ॥

नित्यमुक्तत्वविज्ञान वाक्याद्भवति नान्यत ।
वाक्यार्थस्यापि विज्ञान पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ १८८ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्या पदार्थ स्मर्यते ध्रुवम् ।
एव निर्दु खमात्मानमक्रिय प्रतिपद्यते ॥ १८९ ॥

सदेवेत्यादिवाक्येभ्य प्रमा स्फुटतरा भवेत् ।
दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैव प्रत्यगात्मनि ॥ १९० ॥

प्रबोधेन यथा स्वाप्न सर्वदु ख निवर्तते ।
प्रत्यगात्मधिया तद्वद्दु खित्व सर्वदात्मन ॥

कृष्णलादौ प्रमाजन्म तदन्यार्थामृदुत्वत ।
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधन ॥ १९२ ॥

वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन्नज्ञातार्थे तदसिद्धयम् ।
त्वमर्थे सत्यसाहाय्याद्वाक्य नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥

तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थमसीत्येतत्पद भवेत् ।
तच्छब्द प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दार्थस्त्वमस्तथा ॥

दु खित्वात्प्रत्यगात्मत्व वारयेतामुभावपि ।
एव च नेति नेत्यर्थ गमयेता परस्परम् ॥ १९५ ॥

एव तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथम् ।
अप्रमाणत्वमस्योक्त्वा क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥ १९६ ॥

तस्मादाद्यन्तमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोध्यत ।
न कल्प्यमश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थक ॥

यथानुभूयते तृप्तिर्भुजेर्वाक्यान्न गम्यते ।
वाक्यस्य विधूतिस्तद्वद्रोशक्तत्पायसीक्रिया ॥

सत्यमेवमनात्मार्थवाक्यात्पारोक्ष्यबोधनम् ।
प्रत्यगात्मनि न त्वेव सख्याप्राप्तिवदभ्रुवम् ॥

स्वयवेद्यत्वपर्याय स्वप्रमाणक इष्यताम् ।
निवृत्ताविदम सिद्ध स्वात्मनोऽनुभवश्च न ॥ २०० ॥

बुद्धीना विषयो दु ख नो यस्य विषया मता ।
कुतोऽस्य दु खसबन्धो दृशे स्यात्प्रत्यगात्मन ॥

दृशिरेवानुभूयेत स्वेनैवानुभवात्मना ।
तदाभासतया जन्म धियोऽस्यानुभव स्मृत ॥ २०२ ॥

अशनायादिनिर्मुक्त सिद्धो मोक्षस्त्वमेव स ।
श्रोतव्यादि तवेत्येतद्विरुद्ध कथमुच्यते ॥ २०३ ॥

सेत्स्यतीत्येव चेत्तत्स्याच्छ्रवणादि तदा भवेत् ।
मोक्षस्यानित्यतैव स्याद्विरोधे नान्यथा वच ॥ २०४ ॥

श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्ट स्याद्भवेदिदम् ।
इष्टार्थकोप एव स्यान्न युक्त सर्वथा वच ॥

सिद्धो मोक्षोऽहमित्येव ज्ञात्वात्मान भवेद्यदि ।
चिकीर्षुर्य स मूढात्मा शास्त्र चोद्घाटयत्यपि ॥

न हि सिद्धस्य कर्तव्य सकार्यस्य न सिद्धता ।
उभयालम्बन कुर्वन्नात्मान वञ्चयत्यपि ॥ २०७ ॥

सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्र प्रदर्श्यते ।
श्रोतुस्तथात्वविज्ञाने प्रवृत्ति स्यात्कथ त्विति ॥

कर्ता दु ख्यहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते ।
कर्ता दु खी च मा भूवमिति यत्नो भवेत्तत ॥ २०९ ॥

तद्विज्ञानाय युक्त्यादि कर्तव्य श्रुतिरब्रवीत् ।
कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ २१० ॥

निर्दु खो निष्क्रियोऽकाम सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि ।
गृहीत्वैव विरुद्धार्थमादध्यात्कथमेव स ॥ २११ ॥

सकाम सक्रियोऽसिद्ध इति मेऽनुभव कथम् ।
अतो मे विपरीतस्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २१२ ॥

इहैव घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये ।
प्रमाणेन विरोधी य सोऽत्रार्थं प्रश्नमर्हति ॥ २१३ ॥

अह निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्यमानज ।
प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद् खित्व प्रश्नमर्हति ॥ २१४ ॥

पृष्टमाकाङ्क्षित वाच्य दु खाभावमभीप्सितम् ।
कथ हीद निवर्तेत दु ख सर्वात्मना मम ॥ २१५ ॥

इति प्रश्नानुरूप यद्वाच्य दु खनिवर्तकम् ।
श्रुते स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते ॥

तस्मादात्मविमुक्तत्व प्रत्याययति तद्वच ।
वक्तव्य तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽसति केनचित् ॥

इतोऽन्योऽनुभव कश्चिदात्मनो नोपपद्यते ।
अविज्ञात विजानता विज्ञातारमिति श्रुते ॥ २१८ ॥

त्वपदार्थविवेकाय सन्यास सर्वकर्मणाम् ।
साधनत्व व्रजत्येव शान्तो दान्तानुशासनात् ॥ २१९ ॥

त्वमर्थ प्रत्यगात्मान पश्येदात्मानमात्मनि ।
वाक्यार्थ तत आत्मान सर्व पश्यति केवलम् ॥ २२० ॥

सर्वमात्मेति वाक्यार्थे विज्ञातेऽस्य प्रमाणत ।
असत्त्वे ह्यन्यमानस्य विधिस्त योजयेत्कथम् ॥

तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्व कर्मविधिर्भवेत् ।
न हि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ ॥ २२२ ॥

ब्रह्मास्मीति च विद्येय नैव कर्तेति बाध्यते ।
सकामो बद्ध इत्येव प्रमाणाभासजातया ॥ २२३ ॥

शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योऽहमिति बुद्धिर्भवेद्दृढा ।
यदा युक्ता तदैवधीर्यथा देहात्मधीरिति ॥ २२४ ॥

सभयादभय प्राप्तस्तदर्थ यतते च य ।
स पुन सभय गन्तु स्वतन्त्रश्चेन्न हीच्छति ॥ २२५ ॥

यथेष्टाचरणप्राप्ति सन्यासादिविधौ कुत ।
पदार्थाज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिन ।
अत सर्वमिद सिद्ध यत्प्रागस्माभिरीरितम् ॥ २२६ ॥

यो हि यस्माद्विरक्त स्यान्नासौ तस्मै प्रवर्तते ।
लोकत्रयाद्विरक्तत्वान्मुमुक्षु किमितीहते ॥ २२७ ॥

क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।
मृष्टान्नध्वस्ततृड् जानन्नामूढस्तज्जिघत्सति ॥ २२८ ॥

वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् ।
उज्जहारालिवद्यो नस्तस्मै सद्गुरवे नमः ॥ २२९ ॥

भेषजप्रयोगप्रकरणम् ॥

प्रयुज्य तृष्णाज्वरनाशकारणं
चिकित्सितं ज्ञानविरागभेषजम् ।
न याति कामज्वरसंनिपातजां
शरीरमालाशतयोगदुःखिताम् ॥ १ ॥

अहं ममेति त्वमनर्थमीहसे
परार्थमिच्छन्ति तवान्य ईहितम् ।
न तेऽर्थबोधो न हि मेऽस्ति चार्थिता
ततश्च युक्तः शम एव ते मनः ॥ २ ॥

यतो न चान्यः परमात्सनातना-
त्सदैव तृप्तोऽहमतो न मेऽर्थिता ।

सदैव तृप्तश्च न कामये हित
　　यतस्व चेत प्रशमाय तेऽधिकम् ॥ ३ ॥

षडूर्मिमालाभ्यतिवृत्त एव य
　　स एव चात्मा जगतश्च न श्रुते ।
प्रमाणतश्चापि मया प्रवेद्यते
　　मुधैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ४ ॥

त्वयि प्रशान्ते न हि चास्ति भेदधी
　　र्यतो जगन्मोहमुपैति मायया ।
ग्रहो हि मायाप्रभवस्य कारण
　　ग्रहाद्विमोके न हि सास्ति कस्यचित् ॥ ५ ॥

न मेऽस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि
　　प्रबुद्धतत्त्वस्त्वसितो ह्यविक्रिय ।
न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो
　　वृथैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ॥ ६ ॥

यतश्च नित्योऽहमतो न चान्यथा
　　विकारयोगे हि भवेदनित्यता ।
सदा प्रभातोऽहमतो हि चाद्वयो
　　विकल्पित चाप्यसदित्यवस्थितम् ॥ ७ ॥

अभावरूप त्वमसीह हे मनो
निरीक्ष्यमाणे न हि युक्तितोऽस्तिता ।
सतो ह्यनाशादसतोऽप्यजन्मतो
द्वय च चेतस्तव नास्तितेष्यते ॥ ८ ॥

द्रष्टा च दृश्य च तथा च दर्शन
भ्रमस्तु सर्वस्तव कल्पितो हि स ।
दृशेश्च भिन्न न हि दृश्यमीक्ष्यते
स्वपन्प्रबोधेन तथा न भिद्यते ॥ ९ ॥

विकल्पना वापि तथाद्वया भवे-
दवस्तुयोगात्तदलातचक्रवत् ।
न शक्तिभेदोऽस्ति यतो न चात्मना
ततोऽद्वयत्व श्रुतितोऽवसीयते ॥ १० ॥

मिथश्च भिन्ना यदि ते हि चेतना
क्षयस्तु तेषा परिमाणयोगत ।
ध्रुवो भवेद्भेदवता हि दृष्टतो
जगत्क्षयश्चापि समस्तमोक्षत ॥ ११ ॥

न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्मि कस्यचि-
द्यतोऽद्वयोऽह न हि चास्ति कल्पितम् ।

असिद्धितश्चापि विचारकारणा
 द्वय च तस्मात्प्रसृत च मायया ।
श्रुते स्मृतेश्चापि तथा हि युक्तित
 प्रसिध्यतीत्थ न तु युज्यतेऽन्यथा ॥ १७ ॥

विकल्पनाश्चापि विधर्मक श्रुते
 पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पितोऽद्वयम् ।
न चेति नेतीति यथा विकल्पित
 निषिध्यतेऽत्राप्यविशेषसिद्धये ॥ १८ ॥

अकल्पितेऽप्येवमजेऽद्वयेऽक्षरे
 विकल्पयन्त सदसच्च जन्मभि ।
स्वचित्तमायाप्रभव च ते भव
 जरा च मृत्यु च नियान्ति सततम् ॥ १९ ॥

भवाभवत्व तु न चेदवस्थिति-
 र्न चास्य चान्यस्थितिजन्म नान्यथा ।
सतो ह्यसत्त्वादसतश्च सत्त्वतो
 न च क्रियाकारकमित्यतोऽप्यजम् ॥ २० ॥

अकुर्वदिष्ट यदि वास्य कारक
 न किंचिदन्यन्ननु नास्त्यकारकम् ।

सतोऽविशेषादसतश्च सच्च्युतौ
तुलान्तयोर्यद्वदनिश्चयान्न हि ॥ २१ ॥

न चेत्स इष्ट सदसद्विपर्यय
कथ भव स्यात्सदसद्द्वयवस्थितौ ।
विभक्तमेतद्द्वयमप्यवस्थित
न जन्म तस्माच्च मनो हि कस्यचित् ॥ २२ ॥

अथाभ्युपेत्यापि भव तवेच्छतो
ब्रवीमि नार्थस्तव चेष्टितेन मे ।
न हानवृद्धी न यत स्वतोऽसतो
भवोऽन्यतो वा यदि वास्तिता तयो ॥ २३ ॥

ध्रुवा ह्यनित्याश्च न चान्ययोगिनो
मिथश्च कार्य न च तेषु युज्यते ।
अतो न कस्यापि हि किंचिदिष्यते
स्वय च तत्त्व न निरुक्तिगोचरम् ॥ २४ ॥

सम तु तस्मात्सतत विभातव
द्वयाद्विमुक्त सदसद्विकल्पितात् ।
निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितस्तु बुद्धिमा
नशेषनिर्वाणमुपैति दीपवत् ॥ २५ ॥

अवेद्यमेक यदनन्यवेदिना
कुतार्किकाणा च सुवेद्यमन्यथा ।
निरीक्ष्य चेत्थ त्वगुणग्रहोऽगुण
न याति मोह ग्रहदोषमुक्तित ॥ २६ ॥

अतोऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते
विमोहबुद्धेर्ग्रह एव कारणम् ।
ग्रहोऽप्यहेतुस्त्वनलस्त्वनिन्धनो
यथा प्रशान्ति परमा तथा व्रजेत् ॥ २७ ॥

विमथ्य वेदोदधित समुद्धृत
सुरैर्महाब्धेस्तु यथा महात्मभि ।
तथामृत ज्ञानमिद हि यै पुरा
नमो गुरुभ्य परमीक्षित च यै ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगव
त्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ
उपदेशसहस्र्या पद्यप्रबन्ध समाप्त ॥

॥ श्री ॥

॥ विवेकचूडामणिः ॥

श्लोकानुक्रमणिका ।

॥ श्री. ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्री ॥

॥ उपदेशसहस्री ॥

श्लोकानुक्रमणिका ।

॥ श्री ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥